

Бернгард Шлінк

Читець

Частина I

1

У п'ятнадцять років я хворів на жовтяницю. Захворів восени, а одужав тільки напровесні. Що холоднішим і похмурішим ставав старий рік, то дужче я знесилювався. Трохи полегшало мені лише після нового року. Січень був теплий, і мати постелила мені на балконі. Я бачив небо, сонце, хмари і чув, як граються на подвір'ї діти. А якось надвечір у лютому почув, як співає дрозд.

Уперше вийшовши надвір після хвороби, я пішов з Блюменштрассе, де ми жили на третьому поверсі збудованої на переламі століть масивної кам'яниці, на Бангофштрассе. Саме там одного понеділка в жовтні по дорозі зі школи додому мене змусило і я виблював. Уже кілька днів я почувався кволим – таким кволим, як ще ніколи в житті. Кожен крок виснажував мене. Коли я піднімався дома чи у школі сходами, то насилу волочив ноги. Їсти мені зовсім не хотілось. Навіть, коли голодний я сідав за стіл, одразу з'являлася огида. Вранці я прокидався з пересохлим ротом і відчуттям, ніби всі мої нутрощі якось стиснуті і лежать не так у моєму тілі. Я соромився тієї кволості і ще дужче засоромився, коли виблював. Такого зі мною теж ще ніколи не траплялося. Мій рот наповнився, я спробував ковтнути те все назад, зціпив уста, притис руку до рота, але воно прорвалося крізь губи та пальці. Я сперся на стіну, побачив блювотину під ногами й почав душитися ясним слизом.

Жінка, що подбала про мене, діяла майже грубо. Взяла мене за руку й повела через темний коридор на подвір'я. Вгорі від вікна до вікна тягнулись мотузки з білизною. Десь у кутку лежали колоди, з відчинених настіж дверей майстерні долинали вишання пилки, я бачив, як летить тирса. Поблизу дверей, з яких ми вийшли, був кран. Жінка відкрутила його, спершу помила мою руку, а потім, підклавши долоні, хлюпнула мені водою в обличчя. Я обтерся хустинкою.

– Бери друге!

Біля крана стояло два відра, вона схопила одне й набрала води. Я взяв друге й теж набрав води, а потім коридором пішов за нею. Вона широко розмахнулася і вилила воду на тротуар, змивши блювотину в риштак. Потім узяла моє відро і ще раз змила тротуар.

Жінка випросталась і побачила, що я плачу.

— Хлопче, хлопче! — здивувалась вона і обхопила мене руками.

Я був навряд чи вищий від неї, відчув, як притулились до мене її груди, почув носом у тисняві обіймів свій гідкий віддих та її свіжий піт і не знав, куди подіти свої руки. Плакати я перестав.

Вона запитала, де я живу, занесла відра в під'їзд і завела мене додому. Йшла поряд, несучи однією рукою мій шкільний портфель, а другою притримуючи мене за руку. З Бангофштрассе до моєї вулиці недалеко. Вона йшла швидко і з рішучістю, яка допомагала мені встигати за нею. Довівши мене до нашого будинку, попрощалась.

Того самого дня мати викликала лікаря, і він сказав, що в мене жовтяниця. Згодом я якось розповів матері про ту жінку. Я й не думав, що коли-небудь піду до неї. Але для матері було очевидною річчю, що я, тільки-но зможу, куплю за свої кишенькові гроші букет квітів, представлюсь їй подякую їй. Отож наприкінці лютого я пішов на Бангофштрассе.

2

Того будинку на Бангофштрассе нині вже немає. Я не знаю, коли й навіщо його зруйнували. Я багато років не навідувався до свого рідного міста. Новий будинок, споруджений у сімдесяті або вісімдесяті роки, має п'ять поверхів і надбудовану мансарду, на його гладеньких і світлих потинькованих стінах не видніє жодного еркера чи балкона. Численні кнопки від дзвіночків свідчать, що в ньому багато невеличких квартир. Квартир, куди люди входять і звідки виходять, немов сідають у таксі чи виходять із нього. На першому поверсі нині продають комп'ютери, а давніше була парфюмерно-аптечна крамниця, продовольчі товари і пункт прокату відеокасет.

Старий будинок, що був десь такий самий заввишки, мав чотири поверхи, перший поверх був збудований із гладенько обтесаного піщанику а три верхні — з цегли, проте еркери та балкони були з піщанику, всі вікна теж обрамлював піщаник. На перший поверх і на сходовий майданчик вели сходи, вгорі вузькі, а знизу ширші, з кожного боку тягся низенький мур із залізними поручнями, які опустившись до землі, закручувались. Обабіч дверей височіли колони, а з кожного кутка архістилю на Бангофштрассе позирали два лева: один — ліворуч, другий — праворуч. А двері, якими жінка провела мене тоді до крана з водою, були бічними дверима.

На той дім я звернув увагу, ще як був малим. Він домінував над рештою будинків. Якби він міг стати ще важчим і ширшим, гадав я собі, навколишні будинки мали б посунутись і дати йому місце. Я уявляв собі, що там на сходах і сходових майданчиках ліпні прикраси, дзеркала та килимок зі східним орнаментом, прикріплений до сходинок начищеними до блиску латунними прутами. Я сподівався, що в такому величному будинку живуть не менш величні люди. Та оскільки від давності й диму паротягів будинок із

часом потемнів, мені уявлялося, ніби і його величні мешканці потьмяніли, стали якісь химерні, може, глухі чи німі, горбаті або кульгаві.

Згодом мені завжди снівся той будинок. Сновиддя скидались одне на одне, то були варіанти одного сновиддя й однієї теми. Я йшов якимсь чужим містом і бачив той будинок. Він стояв у незнайомому кварталі поміж інших будинків. Я йшов далі збентежений, бо ж будинок був знайомий, а квартал – ні. Потім пригадував, що вже бачив той будинок, але думав при цьому не про Бангофштрассе в моєму рідному місті, а про якесь інше місто чи іншу країну. Скажімо, у сновидді я був у Римі, бачив там той будинок і згадував, що вже бачив його в Берні. Цей сновидний спогад заспокоював мене: побачивши незнайомий будинок у якомусь іншому середовищі видавалось мені не дивнішим, ніж випадково здибатись із давнім приятелем у чужому місті. Я повертав назад, підходив до будинку й піднімався сходами. Я хотів увійти. Я тисну на кнопку дзвінка.

А коли я бачив той будинок десь серед ланів, сон був довший, – або ж я краще пригадував його подробиці. Я їхав у машині. Праворуч від дороги я бачив дім і їхав далі, спершу спантеличений тільки тим, що будинок якому вочевидь годилося б стояти на міській вулиці, стоїть у полі. Тоді згадував, що вже бачив його, і пантеличився ще дужче. Пригадавши, де саме я його бачив, розвертався і їхав назад. Дорога у сновидді завжди була безлюдна, я міг розвертатись, аж вищали шини, і їхав назад на великій швидкості. Я боявся, що приїду запізно, і мчав ще швидше. Нарешті я знову бачив той будинок. Ось він серед ланів, де, якщо це Пфальц, ростуть рапс, пшениця й виноград, а в Провансі – і лаванда. Місцевість рівна, хіба що де-не-де невисокі пагорби. Дерев – ані жодного. День ясний і безхмарний, сяє сонце, стоїть марево в повітрі, виблискує перегрітий асфальт. Брандмауери немов обтинають будинок, не дають його як слід роздивитися. То можуть бути й брандмауери якихось інших будинків.

А сам будинок не такий похмурий, як на Бангофштрассе. Проте вікна припали пилом і не дають зазирнути всередину, не видно навіть штор. Будинок сліпий.

Я зупиняюсь на узбіччі й переходжу дорогу, підходячи до дверей. Нікого не видно, нічого не чути, ніколи не загуркоче якийсь далекий мотор, не дмухне вітер, не защебече пташка. Світ мертвий. Я піднімаюсь сходами й тисну на дзвінок.

Але двері не відчиняю. Я прокидаюсь і тільки знаю, що поклав палець на кнопку дзвінка і натиснув на неї. А потім пригадую все сновиддя і те, що я вже бачив його.

3

Я не знав, як звати ту жінку. З букетом у руках я нерішуче стояв перед дверима і дзвінками. Найрадніше я пішов би назад. Але тут із будинку вийшов якийсь чоловік, запитав, до кого я прийшов, і послав мене до фрау Шміц на четвертому поверсі.

Жодних ліпних прикрас, немає дзеркал, немає килимка. Ті скромні оздоби, що їх мали колись сходи та сходові майданчики і що їх навіть годі було порівнювати з пишнотою фасаду, давно вже змарніли. Червона фарба на сходинок посередині стерлася, зелений лінолеум зі штапованим візерунком, прибитий на сходах до стіни десь до рівня плечей, був обшарпаний, а там, де бракувало прутів у поручнях, були напнуті мотузки. Тхнуло якимись мийними засобами. Мабуть, на те все я звернув увагу тільки згодом. Сходи завжди були пошарпані, але прибрані, там завжди стояв дух мийних засобів, часом змішаний із запахом капусти чи бобів, чогось смаженого або виварюваної білизни. Решту мешканців того будинку я тільки й знав за цими запахами, за килимками перед порогами квартир і табличками з прізвищами під кнопками дзвінків. Не пригадую, щоб я коли-небудь бачив когось на сходах.

Не пам'ятаю, як я привітався з фрау Шміц. Напевне, проказав їй дві-три фрази про свою хворобу, її допомогу та подякував їй. Вона завела мене до кухні.

Кухня в тій квартирі була найбільшим приміщенням. Там стояли плита і раковина, ванна й титан, стіл і два стільці, буфет, шафа для одягу і кушетка. Кушетка була застелена червоним оксамитовим покривалом. Віконь кухня не мала. Світло потрапляло крізь шибки дверей, що виходили на балкон. Світла небагато, — ясно на кухні було тільки тоді, коли двері відчиняли настіж. Зі столярної майстерні на подвір'ї тоді долиняло вищання пилки, чувся запах дерева.

у квартирі була ще одна невеличка й вузька кімната з сервантом, столом, чотирма стільцями, кріслом і грубкою. Взимку ту кімнату опалювали дуже рідко, та й улітку майже не користалися нею. Вікно виходило на Бангофштрассе, далі видніла територія колишнього вокзалу, геть уся перекопана, де-не-де вже спорудили підвалини нових судових та урядових будівель. І, нарешті, був у квартирі ще й туалет без вікон. Якщо смерділо в туалеті, то смерділо і в коридорі.

Я вже не пригадую, про що ми розмовляли на кухні. Фрау Шміц прасувала: розстелила на столі вовняну ковдру та простирадло, брала одну по одній речі з кошика, прасувала їх, складала і клала на стілець. На другому стільці сидів я. Прасувала вона і свою спідню білизну, я намагався не дивитися туди, але не міг відвести погляду. Вона була вдягнена в синенький із невеличкими блідо-червоними квітами халат без рукавів. Попелясто-білі коси, що сягали їй по плечі, вона заколола у вузол. Білили її оголені руки. Руки, якими вона брала праску, водила її, ставила вбік, а потім складала і відставляла білизну, були повільні та зосереджені, так само повільно й зосереджено рухалося, згиналось і випростувалось усе її тіло. В моїх спогадах на її тодішнє обличчя наклалися її обличчя, які я бачив пізніше. Коли я намагаюсь уявити, якою вона була тоді, вона постає переді мною без обличчя. Я щоразу змушений відновлювати його. Високе чоло, високі вилиці, блакитняві очі, повні, без вигину, рівномірно заокруглені губи, тверде підборіддя. Широке, жорстке жіноче обличчя. Пам'ятаю, тоді воно видавалось мені гарним. А тепер я вже не бачу тієї краси.

— Зачекай! — сказала вона, коли я підвівся й хотів піти. — Мені треба вийти, проведи мене трохи.

Я чекав біля порога. Вона перевдягалась у кухні. Двері були ледь прочинені. Вона скинула халат і стояла в яскраво-зеленій сорочці. На спинці стільця висіли дві панчохи. Вона взяла одну й, по черзі перебираючи руками, згорнула її у валик. Балансуючи на одній нозі, вперлася п'яткою другої ноги в коліно першої, нахилилась, надягла скручену панчохоу на пальці ноги, поставила пальці на стілець, натягла панчохоу на литку, коліно і стегно, нагнулась убік і пристебнула панчохоу до пояса. Випросталася, зняла ногу зі стільця і взяла другу панчохоу.

Я не міг відвести очей від неї. Від її потилиці та плечей, від грудей, що їх сорочка не так приховувала, як огортала, від попи, де напиналася сорочка, коли вона впиралася ногою в коліно й сідала на стілець, від ноги, спершу голої та білої, а потім шовковисто-лискучої в панчосі.

Вона відчула мій погляд. Зупинилася, беручи другу панчохоу, обернулася до дверей і подивились мені у вічі. Я не знаю, як вона дивилася, — дивуючись, питаючи, розуміючи, дорікаючи. Я почервонів. Якусь мить ще стояв, хоч обличчя палало. Потім не витримав, вискочив за двері й помчав сходами вниз, вилетів із будинку.

Я йшов не кваплячись. Бангофштрассе, Гойзерштрассе, Блюменштрассе — кілька років я повертався цією дорогою зі школи. Я знав кожен будинок, кожен садок і паркан — і той, який фарбували щороку, і той, який так посірів і струхлявів, що я міг розкришити його рукою, — а також залізну огорожу, вздовж якої в дитинстві я бігав із палицею, видзенькуючи на її прутті, й високий цегляний мур, за яким мені уявлялося щось дивовижне й жахливе, аж поки я зміг видертись на нього й побачив нудні рядки занедбаних грядок і клумб. Я знав бруківку й гудронове покриття вулиць і чергування камінних плит, хвилястих базальтових кубиків, гудрону й жорстви на тротуарах.

Усе було знайоме мені. Коли серце вже не калатало, а обличчя не пломеніло, та подія між кухнею і порогом стала вже чимсь далеким. Я сердився на себе. Я втік, мов хлопчисько, замість виявити самовладання, якого я сподівався від себе. Мені ж не дев'ять, а вже п'ятнадцять. Щоправда, з'ясувати, як саме мало виявитись моє самовладання, я не зміг.

Ще однією загадкою була й сама та подія між кухнею і порогом. Чому я не міг відвести очей від неї? Вона мала сильне й розкішне жіноче тіло, пишніше, ніж у дівчини, яка мені подобалась і до якої я придивлявся. Я був певен, та дівчина не помітила, коли я розглядав її в басейні. А ця жінка була оголена теж не більше за тих дівчат і жінок, що я їх уже бачив у басейні. Крім того, була набагато старша за дівчину, про яку я мріяв. Мабуть, їй за тридцять. Дуже важко оцінити, коли не маєш того віку за собою або не бачиш, як він підступає до тебе.

Минуло багато років, і я здогадався, що не міг відвести від неї погляду не тому, що мене вабила її постать, а тому, що прикипів до її постави та рухів. Я просив своїх подружок одягнути панчохи, але не хотів пояснювати свого прохання, не розповідав їм про загадку події між кухнею і порогом.

Отож моє прохання вважали за прагнення підв'язок та мережив, еротичної екстравагантності, що й виконували його в кокетливій позі. Але це було зовсім не те, від чого я не міг відвести погляду. Вона не позувала, не кокетувала. Не пригадую, щоб вона бодай коли-небудь удавалася до кокетства. Зате пам'ятаю, що її тіло, її постава та рухи інколи видавалися незграбними. І не тому, що була вайлувата. Радше здавалося, ніби вона увійшла в глибини свого тіла, віддалася йому і його власному, не порушеному жодним наказом мозку неквапному ритмові й забула про зовнішній світ. Оте забуття світу й проступало в її поставі та рухах, коли вона натягала панчошу. А незграбності тоді я не бачив, жінка була пластична, зваблива, спокуслива, і та спокуса виявлялася не в грудях, попі чи нозі, а в запрошенні забути у глибинах тіла про світ.

Тоді я ще не знав про це, бо знаю тільки тепер і не тільки поясню, а й уявляю собі ту подію. Згодом, коли я міркував, що довело мене до такого збудження, воно повернулося. Щоб розв'язати цю загадку, я пригадав подію, і дистанція, яку я створив собі, обернувши її на загадку, зникла. Я знову побачив усе перед собою і знову не міг відвести погляду.

5

Минув тиждень, і я знову стояв під її дверима.

Цілий тиждень я намагався не думати про неї. Але не було нічого, що могло б зацікавити мене та відвернути від неї: лікар ще не дозволяв ходити до школи, книжки після кількох місяців читання вже набридли мені; щоправда, інколи заходили друзі, але я так довго хворів, що їхні візити вже не могли налагодити зв'язків між моїм та їхнім повсякденням і ставали дедалі коротші. Я мав ходити на прогулянки, щодня трохи далі, але не напружуватись. А мені, певне, зарадили б якісь напружені зусилля.

Що за чарівлива пора, коли хворієш у дитинстві або в юності! Зовнішній світ, світ забав на подвір'ї, в садку чи на вулиці долинає до кімнати хворого тільки приглушеним шумом. А в кімнаті буває світ історій і постатей з книг, що їх читає хворий. Гарячка, ослабивши сприйняття та загостривши фантазію, перетворює кімнату хворого на новий, водночас близький і незнайомий простір: на візерунках штор і шпалер проступають гримаси страховиськ, а стільці, стіл, книжкові полиці та шафа зростають до розмірів гір, будинків або кораблів, що постають і ніби на відстані руки, і водночас у незмірній далечині. Довгі нічні години хворого супроводять бамкіт годинника на церковній вежі, гуркіт поодиноких авто на вулиці та сліди їхніх фар, що сунуться по стінах і по стелі. Це години без сну, та аж ніяк не безсонні години, не години, коли чогось бракує, а години наповненості. Тужливі прагнення, спогади, страхи і жадання споруджують лабіринти, де хворий губить себе, знаходить і знову втрачає. То години, коли стає можливим усе: і добре, й лихе.

Але ці стани минають, коли хворий одужує. Та якщо хвороба триває досить довго, кімната хворого насичується тим усім, тож навіть тоді, коли неміч уже відступає й немає гарячки, він і далі блукає в лабіринтах.

Я прокидався щоранку з нечистим сумлінням, інколи з мокрими або вкритими плямами піжамними штанами. Картини і сцени, що снилися мені, були непристойні. Я знав, що мати, пастор, який здійснював обряд моєї конфірмації й давав мені духовні настанови і якого я поважав, і старша сестра, якій я звіряв таємниці свого дитинства, не лаяли б мене. Але, сповнені любові, вони дбайливо повчали б мене, а то було ще гірше за лайку. Надто непристойним було те, що ті картини і сцени, якщо вони не снилися мені пасивно, я активно вифантазовував.

Не знаю, звідки я набрався духу піти до фрау Шміц. Може, моє моральне виховання якось повернулося саме проти себе? Якщо погляд, сповнений пожадання, – таке саме зло, що й задоволення того пожадання, якщо активні фантазії – не менше зло, ніж учинок про який фантазують, то чому ж не перейти до задоволення і до вчинку? День у день я пересвідчувався, що не можу позбутися гріховних думок. Отож мені закортіло й гріховних учинків.

Були, щоправда, й даліші міркування. Похід до неї може виявитись небезпечним. Але ж, власне, та небезпека навряд чи реалізується. Фрау Шміц здивовано привітала б мене, почула б вибачення за мою дивну поведінку і приязно попрощалася б зі мною. Куди небезпечніше не піти до неї, бо ж існував ризик, що я не зможу позбутися своїх фантазій. Отож, пішовши, я вчиню слушно. Вона б нормально поводитись, я б нормально поведився, і все знову було б нормальним.

Ось на такі раціональні міркування спирався я тоді, обернувши своє жадання на основу дивовижних моральних обрахунків і змусивши замовкнути своє нечисте сумління. Але не це дало мені сміливості піти до фрау Шміц. Додала мені духу думка, що мати, шановний пастор і старша сестра, докладно поміркувавши, мали б не відраджувати мене, а вимагати, щоб я таки пішов до неї. Та справді піти до неї – це річ зовсім інша. Не знаю, чому я так вчинив. Але тепер у своїй тодішній поведінці я бачу модель, до якої я все своє життя припасовував або не припасовував власні думки та вчинки. Я міркував, доходив якогось результату, твердо спирався на цей результат у своїй постанові, а пересвідчувався, що дії – це щось самодостатнє, тож постанови можна дотримуватись, але дотримуватись її не обов'язково. Дуже часто у своєму житті я робив те, чого не вирішував заздалегідь, і не робив того, про що вже вирішив. Отож, і таке може статися завжди, дії відбуваються самі по собі: я їду до жінки, дарма що вже не хочу бачити її, виголошую у присутності начальника заувагу, за яку можна поплатитися головою, курю й далі, хоча постановив не курити, і припиняю курити, збагнувши, що був і лишуся курцем. Не думаю, що наші думки й постанови мають якийсь вплив на наші дії. Та й дії відбуваються зовсім не так, як ти поміркував і надумав діяти. Дії мають свою власну причину і є моїми діями з не меншим ступенем незалежності, ніж моє мислення – моїм мисленням, а мої постанови – моїми постановами.

Її не було вдома. Двері під'їзду були прочинені, я піднявся сходами, подзвонив і зачекав. Подзвонив ще раз. У квартирі всі двері були

відчинені, я бачив їх крізь вічко вхідних дверей і впізнав у передпокої дзеркало, гардероб і дзигарі. Навіть чув, як вони цокать.

Я сів на сходинку і чекав. Я не відчував полетшення, яке — коли рішучість млява і є страх перед наслідниками вчинку — інколи відчувають, зрадивши, що й виконали свій намір, і не треба відповідати за наслідки. Не був я й розчарований. Я твердо вирішив побачити її і чекати, аж поки вона прийде.

Дзигарі в передпокої пробамкали чверть години, півгодини, а потім і цілу годину. Я спробував дослухатись до тихого цокання й нарахувати дев'ятсот секунд від одного удару дзигарів до наступного, але думки всякчас відвертали мою увагу. На подвір'ї вишала пилка столяра, будинок наповнювали звуки музики з однієї квартири, десь прочинилися двері. Потім я почув, як хтось розміреною, повільною, важкою ходою піднімається сходами вгору. Я сподівався, що то якийсь пожилець із третього поверху. Адже якщо мене побачать — як я поясню, чому я тут? Але кроки на третьому поверсі не зупинились. Вони чулися й далі. Я підвівся.

То була фрау Шміц. В одній руці вона несла відро з вугіллям, у другій — кошик із брикетом. На ній була форма, жакет і спідниця, і я збагнув, що вона трамвайний кондуктор. Вона помітила мене тільки тоді, як дійшла до сходового майданчика. Глянула на мене ані сердито, ані здивовано, ані глузливо — не так, як я боявся. Здавалася втомленою. Коли вона поставила вугілля й шукала ключа в кишені жакета, на підлогу дзенькнуло кілька монет. Я підібрав їх і дав їй.

— Там унизу, в підвалі, стоять ще два відра. Може, набереш їх і принесеш? Двері не замкнені.

Я збіг сходами вниз. Двері в підвал були відчинені, світло горіло, а в кінці довгих підвальних сходів я побачив дерев'яну перегородку з дверима, двері були тільки причинені, а відкритий круглий замок висів на засуві. Приміщення було велике, й вугілля громадилося аж до люка під стелею, крізь який з вулиці засипали в підвал вугілля. Коло дверей з одного боку був охайно складений брикет, а з другого — стояли два відра.

Не знаю, що я зробив не так. Удома я теж носив вугілля з підвалу й ніколи не мав клопоту. А втім, вугілля вдома не лежало такою високою купою. Перше відро я набрав без пригод. Та коли взяв за ручку друге відро і хотів підібрати їм з підлоги вугілля, купа заворушилася. Підскакуючи, полетіли малі шматки, повагом застрибали великі, а нижче посунула вже вся купа, розповзаючись і котячись по підлозі. Хмарою знялась чорна курява. З переляку я не міг зрушити з місця, ухилився від кількох чималеньких шматків і опинився майже по кісточки у вугіллі.

Коли купа заспокоїлась, я витягнув ноги, набрав друге відро, пошукав і знайшов віника, яким зібрав вугілля, що потрапило за перегородку, замкнув двері й поніс обидва відра нагору.

Вона скинула жакет, попустила краватку, розстебнула верхнього гудзика й сиділа зі склянкою молока за кухонним столом. Побачивши мене, спершу стримано хихикнула, а потім розреготалася. Тицьнула на мене пальцем, а другою рукою ляснула по столу:

— На кого ти схожий, хлопче!

Тоді вже і я побачив своє чорне обличчя в дзеркалі над раковиною і теж засміявся.

— Так тобі додому не можна. Я приготую тобі купіль і витрушу речі. — Вона підійшла до ванни й відкрутила кран. Вода, паруючи, задзюрчала у ванну. — Обережно скинь свої речі. Мені не треба на кухні цього чорного пороку.

Я завагався, зняв пуловер та сорочку і знову завагався. Вода набігала швидко, й ванна була майже повна.

— Хочеш купатись у штанах і черевиках? Хлопче, та я не дивлюся.

Та коли я закрутив кран і зняв уже й спідні, вона спокійно розглядала мене. Я почервонів, ступив у ванну й занурився. Коли я підняв голову з води, вона з моїми речами стояла на балконі. Я чув, як вона вибивала черевики один об один, витрушувала штани й пуловер. Гукнула щось униз понад вугільним пилом і тирсою, знизу їй щось відповіли, вона засміялася. Повернулася на кухню, поклала мої речі на стілець. На мене тільки зиркнула:

— Візьми шампунь і помий ще голову. Зараз я принесу махрового рушника.

Взяла щось із шафи й вишла з кухні.

Я мився. Вода у ванні стала брудна, і я пустив свіжу воду, щоб сполоскати під струменем голову і обличчя. Потім ліг, чув, як булькоче титан, відчував на обличчі холодне повітря, що проходило крізь не причинені як слід кухонні двері, а на тілі — гарячу воду. Я ніжився. Така насолода збуджувала, і мій член напружився.

Я помітив, як жінка зайшла до кухні, тільки тоді, коли вона вже стояла біля ванни. Випроставши руки, вона тримала великого рушника.

Виходь!

Підводячись і виходячи з ванни, я повернувся до неї плечима. Вона обгорнула мене ззаду рушником, від голови до п'ят, і насухо витерла. Потім пустила рушник на підлогу. Я не зважувався ворухнутися. Підійшла так близько до мене, що я відчував, як її груди притулялися мені до спини, а живіт — до сідниць. Вона теж була гола. Вона обняла мене — однією рукою за груди, а другою за мій напружений член.

— Так ось чому ти тут!

— Я...

Я не знав, що сказати. Я не міг ні підтвердити, ні заперечити. Я обернувся. Побачив я небагато. Ми надто тісно притулились одне до одного. Але мене приголомшило відчуття її голого тіла.

— Яка ти гарна!

— Ох, хлопче, що ти верзеш!

Засміялась і обняла мене за шию. Я теж обхопив її руками.

Я боявся: дотиків, поцілунків, того, що я їй не сподобаюсь і не зможу задовольнити. Але, поки ми стояли якусь мить, вдихнув її запах, відчув її тепло та силу, і все сталося само собою. Дослідження її тіла руками і вустами, зустріч вуст і, нарешті, вона наді мною, обличчям до обличчя, аж поки до мене підкотилось; я міцно заплющив очі і спершу спробував опанувати себе, а потім так гучно зойкнув, що вона здушила той крик рукою, притуливши її до моїх вуст.

7

Наступної ночі я закохався в неї. Спав я кепсько, тужив за нею, мріяв про неї, гадав, ніби відчуваю її, аж поки помічав, що стискаю в обіймах подушку або ковдру. Від поцілунків мені боліли вуста. Мій член напружувався знову і знову, та я вже більше ніколи не хотів самому давати собі насолоду. Я прагнув бути з нею.

Може, я закохався тільки тому, що вона спала зі мною? Аж донині після ночі з якоюсь жінкою в мене з'являються відчуття, ніби вона пестила мене, і за це я повинен розплатитись — і з нею, спробувавши таки покохати її, й зі світом, на який я з'явився.

Один з небагатьох яскравих спогадів про моє раннє дитинство пов'язаний із сірим зимовим ранком, мені тоді було чотири роки. Кімнату, в якій я спав, не опалювали, тож уночі та вранці там часто було дуже холодно. Я пригадую теплу кухню і гарячу грубу, важку залізну плиту, де можна було бачити полум'я, коли хто-небудь зсував гачком чавунні кружальця, і де в мисці завжди стояла напготові тепла вода. Перед грубою мати ставила стілець, де я стояв, поки вона витирала й одягала мене. Я згадую приємне відчуття тепла й насолоду до якої я готувався, знаючи, що мене митимуть і вдягатимуть у тому теплі. Пригадую й те, що, тільки-но мені спадала на гадку та сцена, я запитував себе, чому моя мати так пестила мене. Може, я був хворий? Може, моїм братам і сестрам дісталось щось те, чого не мав я? Невже попереду мене чигало щось прикре і важке, що я повинен був витримати?

Саме тому, що жінка, яку я в спогадах ніяк не називаю, пестила мене отак пополудні, наступного дня я нарешті знову пішов до школи. Я прагнув засвідчити, що став уже справжнім чоловіком. Не те що хотів похизуватись. Я почувався сповненим сили, відчував свою перевагу і прагнув цю силу й перевагу показати своїм шкільним товаришам і вчителям. Крім того, хоча з нею я про це не говорив, мене підганяла думка, що вона як трамвайний кондуктор часто працює ввечері, а то й уночі. Як я зможу її бачити щодня, коли сидітиму вдома й ходитиму тільки на оздоровчі прогулянки?

Коли від неї я повернувся додому, мої батьки, брат і сестри вже вечеряли.

— Де ти ходив так пізно? Мати вже хвилювалася, — не так стурбовано, як роздратовано пролунав батьків голос.

Я відповів, що заблукав; хотів прогулятись через братський цвинтар до лікарні, де лікують сироваткою, але довго нікуди не міг потрапити, дійшовши нарешті до Горіхового провалля:

— Я не мав грошей і був змушений повертатися звідти пішки.

— Ти міг під'їхати чим-небудь. — Моя менша сестра інколи зупиняла машини, щоб під'їхати, і батькам це дуже не подобалось.

— Лікарня і Горіхове провалля, — зневажливо фокнув старший брат, — це ж майже протилежні напрями!

Моя старша сестра пильно подивилася на мене.

— Завтра я знову піду до школи.

— Тоді добре вчи географію. Є північ і південь, сонце встає...

Але мати перебила брата:

— Лікар казав, ще три тижні.

— Коли він через братський цвинтар може дійти до Горіхового провалля й повернутися звідти додому, то може піти й до школи. Йому бракує не сили, а клепки.

Коли ми з братом були малі, то постійно билися між собою, а трохи підрісши, обзивали і кривдили один одного. Брат був на три роки старший, тож брав наді мною гору і в бійках, і в лайках. Згодом я перестав відповідати йому, і його войовничий запал марнувався впорожні. Відтоді він тільки чіплявся до мене та бурчав.

— А ти що скажеш? — звернулася мати до батька. Батько поклав ніж і виделку на тарілку, відхилився назад і склав на колінах руки. Він помовчав і видавався замисленим, як і щоразу, коли мати питала його щось про дітей чи господарство. А я щоразу запитував себе, чи він справді думає про те, що питала мати, чи про свою роботу. Напевне, він спробував замислитись і над материним питанням, але, тільки-но поринувши в роздуми, міг думати лише про свою роботу. Батько був професор філософії, і мислення було його життям — мислення, читання, писання й викладання.

Інколи мені видавалося, ніби для батька ми, його родина, — немов хатні тварини. Собака, з яким можна гуляти, кіт, із яким можна гратись, а також кіт, що скручується клубочком на колінах і, муркочучи, дає себе гладити, — все це може бути милим, цього можна навіть потребувати, а проте купувати харчі тваринам, вичищати котячий туалет і ходити до ветеринара — це вже забагато. Бо життя — це щось інше. Я був би щасливий якби ми, його родина, могли бути його життям. Інколи мені хотілося, щоб і мій задерикуватий брат, і моя зухвала менша сестра були трохи іншими. Але ввечері я раптом проймався до них усіх великою любов'ю. Молодша сестра. Мабуть, їй нелегко бути наймолодшою з чотирьох дітей, тож без певного зухвальства вона не

могла утвердити себе. Старший брат. Ми з ним жили в одній кімнаті, що для нього було безперечно важчим, ніж для мене, крім того, він був змушений, поки я хворів, зовсім звільнити мені кімнату і спати на дивані у вітальні. Тож як йому не бурчати? І, нарешті, батько. Чому ми, діти, маємо бути його життям? Невдовзі ми виростемо, станемо великі й покинемо цей дім.

Мені здалося, ніби ми востаннє сидимо разом навколо круглого столу під п'ятирукою і п'ятиламповою латунною люстрою, ніби востаннє їмо зі старих тарілок із зеленою хвилястою каймою, востаннє так широко розмовляємо. Я немов прощався з усіма. Я був і ще тут, і вже десь далеко.

Я сумував за батьками, за братом і сестрами й тужливо линув до жінки.

Батько глянув на мене:

— Завтра я знову піду до школи, — здається, ти так сказав, правда?

— Так.

Очевидно, він помітив, що мої слова були звернені в першу чергу до нього, а не до матері, і що я не сказав, що гадаю, чи піти мені знов до школи.

— Гаразд, — кинув згодом батько, — ми дозволяємо тобі йти до школи. А як набридне, знову можеш лишатися вдома.

Я зрадів. Одразу з'явилось відчуття, ніби я щойно попрощався з родиною.

8

Кілька наступних днів жінка працювала на ранковій зміні. Поверталася о дванадцятій, і я день у день тікав з останнього уроку, щоб чекати її під дверима на сходовому майданчику. Ми милися під душем і кохались, а за кілька хвилин до половини другої я похапцем одягався й вибігав. О-пів на другу ми обідали. А в неділю обідали вже о дванадцятій, та й ранкова зміна починалась і закінчувалася пізніше.

Я любісінько обходився б і без душі. Але вона ретельно дбала про чистоту, щодня приймала душ, а мені кортіло вдихнути пахощі парфуму, свіжого поту й трамвая, що їх вона приносила з роботи. Проте жадав я і її мокрого, намиленого тіла; я охоче давав їй намити себе й залюбки милив її, а вона навчила мене робити це не соромлячись, із самоочевидною, впевненою докладністю. Та й коли ми кохалися, вона, зрозуміла річ, опановувала мене. Її уста хапали мої, її язик грався з моїм, вона казала мені, де і як я маю торкнутися її, а коли сідала на мене верхи, аж, поки доходила краю, я існував для неї тільки тому, що зі мною й на мені вона діставала насолоду. Не те що вона не була ніжна й не давала насолоди і мені. Але робила це задля своєї жартівливої втіхи, аж поки і я навчився володіти нею.

Але це було згодом. Засвоїти до решти ту науку я не зміг. Хоча досить довго мені й не бракувало її. Я був молодий і воно швидко находило на мене, а коли згодом я поволі знову набирався сили, я охоче давав їй

володіти мною. Я роздивлявся її, коли вона сиділа наді мною: її живіт із глибокою складкою над пупком, груди, права трішечки більша за ліву, обличчя з розтуленим ротом. Вона впиралася руками мені в груди і останньої миті рвучко піднімалася вгору, закидала голову й видавала глухе, гортанне пронизливе схлипування, що першого разу налякало мене, хоча згодом я вже пожадливо чекав його.

Потім ми знесилювались. Вона часто засинала на мені. Я чув вищання пилки на подвір'ї й гучні крики столяра, що працював коло неї й перекрикував її. Коли замовкала пилка, на кухню ледь чутно долинав вуличний шум із Бангофштрассе. А коли чулися звуки дитячого галасу та ігор, я знав, що уроки скінчилися, вже по першій. Сусіда, що опівдні повертався додому, розсипав на своєму балконі зерно для птахів, прилітали та вуркотіли голуби.

— Як тебе звати? — запитав я на шостий чи сьомий день. Вона була заснула на мені й саме прокинулась. Доти, звертаючись до неї, я уникав уживати «ви» або «ти».

— Що? — аж підскочила вона.

— Як тебе звати?

— А навіщо тобі? — Недовірливо подивилась вона на мене.

— Ти і я... я знаю твоє прізвище, але не знаю твого імені. Я хочу знати твоє ім'я. Що тут, зрештою...

— Нічого, хлопче, — засміялась вона, — тут немає нічого дивного. Я звуся Ганна.

Вона сміялась і далі, невпинно, тож засміявся і я.

— Ти так кумедно подивилась.

— Я ще спала наполовину. А як звати тебе?

Я гадав, що вона знає. Тоді було якраз модно носити шкільне причандалля вже не в портфелі, а під пахвою, і коли я клав його в неї на кухонний стіл, зверху стояло моє ім'я, написане і на зошитах, і на книжках, які я навчився загортати в цупкий папір, а зверху наклеював етикетку з назвою книжки і своїм прізвищем. Але вона не звернула на те уваги.

— Мене звуть Мікаель Берг.

— Мікаель, Мікаель, Мікаель. — Вона немов смакувала моє ім'я. — Мого хлопця звуть Мікаель, він студент...

— Школяр.

— ...він школяр, йому... скільки — сімнадцять?

Я був гордий мати на два роки більше, які вона додала мені, й кивнув головою.

— ...Йому сімнадцять, і він хоче, як виросте, стати ушавленим...

Вона завагалася.

— Я ще не знаю, ким стану.

— Але ж ти добре вчишся.

— Ну, так собі.

Я сказав, що вона мені важливіша, ніж навчання і школа. Що я залюбки бував би частіше в неї.

— Я отак ще й залишусь на другий рік.

— Де залишишся?

Вона випросталась. То була наша перша справжня розмова.

— В молодшому відділенні сьомого класу. Я дуже багато пропустив за останні місяці, поки хворів. Щоб закінчити цей клас, мені треба працювати, мов проклятому. Я й тепер мав би бути в школі.

І я розповів їй про свої хвости.

— Геть! — Відкинула вона ковдру. — Геть з мого ліжка. І не повертайся, поки не зробиш свою роботу. То що, твоя робота проклята? А що ти скажеш про продаж і пробивання квитків?

Вона підвелася гола посеред кухні й почала вдавати кондуктора. Розкрила лівою рукою невеличку течку з блоками талонів, великим пальцем тієї самої руки, одягненим у гумовий чохлик, відірвала два талони, смикнула правою рукою, щоб можна було дістати ручку компостера, який бовтався на зап'ястку, і двічі прокомпостувала.

— Два до Очеретяного струмка, будь ласка.

Потім пустила компостер, витягла руку, взяла банкноту, розстібнула сумку з грошима на череві, поклала туди банкноту, застібнула сумку й дістала з зовнішньої кишеньки для монет здачу.

— Хто ще без квитка?

Вона глянула на мене:

— Проклята? Ти ще не знаєш, що таке прокляте.

Я сів на край ліжка. Був мов прибитий.

— Мені дуже жаль. Я робитиму свою роботу. Не знаю чи встигну, ще шість тижнів — і кінець навчального року. Я спробую. Але я нічого не зроблю, якщо не зможу бачити тебе. Я...

Спершу я хотів сказати «я люблю тебе», та потім передумав. Напевне вона має слухність, звичайно має слухність. Але не має права вимагати, щоб я краще працював у школі, й пов'язувати наші зустрічі з моїми успіхами.

— Я не можу не бачити тебе.

Дзигарі в передпокої бамкнули половину другої.

— Тобі треба йти.

Вона завагалася:

— Завтра в мене вже денна зміна. О-пів на шосту я вже буду вдома, і ти можеш прийти до мене. Як попрацюєш перед тим.

Ми стояли голі навпроти одне одного, але, навіть якби вона була у формі кондуктора, її тверда відмова не стала б іще категоричніша. Я не розумів ситуації. Що їй до мене? Чи може, це стосується її? Якщо моя робота проклята, то її — це справжнє прокляття, — невже вона образилась? Але ж я й не казав, що її або моя робота проклята. Може, вона просто не хоче, щоб її коханий був невдахою? Але чи я її коханий? Що я для неї? Я поволі вдягався, тягнув час і сподівався, що вона щось скаже. Та вона мовчала. Я вже вдягнувся, а вона й далі стояла гола і, коли я обняв її на прощання, навіть не ворухнулась.

9

Чому мені стає так сумно, коли я думаю про тодішнє? Може, це туга за колишнім щастям, — і я таки був щасливий у наступні тижні, коли справді працював, мов проклятий, скінчив сьомий клас, і ми кохалися, немов більше нічого на світі не важило. А може, тому, що знаю, що сталося потім, хоча потім тільки виявилось те, що існувало й раніше?

Чому? Чому те, що було прекрасним, видається, коли озирнутися назад, крихким через те, що приховувало огидні істини? Чому спогад про щасливий рік, прожитий у шлюбі, стає затруєним, коли виявляється, що ваш шлюбний партнер цілий рік мав коханця? Чому в такому стані не можна бути щасливим? Адже ви мали щастя! Інколи спогад про щастя руйнується тільки тому, що кінець був сповненим страждань. Може, щастя стає справжнім щастям тільки тоді, коли триває вічно? Бо скінчитися стражданням може тільки те, що вже було сповнене страждань — неусвідомлених і невизнаних? Але що таке неусвідомлені та невизнані страждання?

Я думаю про тодішнє й бачу самого себе перед собою. На мені один з елегантних костюмів, що дісталися мені від багатого дядька разом із численними парами двоколірного взуття — чорно-коричневого, чорно-білого, з замші та шкіри. Я мав задовгі руки й задовгі ноги не для костюмів, що їх розпускала мати, а для координації своїх рухів. Мої окуляри були дешевої,

поширеної моделі, а волосся скуйовдженою щіткою, щоби я проти цього не робив. В школі я вчився не дуже добре й не дуже погано; мені здається, чимало вчителів не зовсім розуміли мене, так само як і ті школярі, які задавали в класі тон. Мені не подобався мій вигляд, мій одяг і мої рухи, те, що я робив, і те, що шанував. Але скільки було в мені енергії, скільки віри, що коли-небудь я буду розумним і гарним, стану понад загалом і чутиму його захват, скільки сподівань на зустрічі з новими людьми та ситуаціями!

Невже саме це засмучує мене? Оте завзяття й віра, які виповнювали мене тоді і яким життя давало обіцянки, що їх воно ніколи не дотримало? Іноді в обличчях дітей і підлітків я бачу те саме завзяття й віру і дивлюся на них з не меншим смутком, ніж тоді, коли озираюсь подумки на свої молоді літа. Невже оцей смуток абсолютний? Невже це він опановує нас, коли премилі спогади стають у ретроспектив! крихкими, бо те пригадане щастя живилось не реальною ситуацією, а обіцянками, що ніколи не стали справджені?

Зате вона, – слід уже почати називати, її Ганною, бо і я тоді став називати її так, – жила не обіцянками, а тільки реальною ситуацією, і тільки в ній.

Я запитував Ганну про її минуле і вона відповідала, немов дістаючи його з укритої давнім порохом скрині. Народилась у Трансильванії, в сімнадцять років приїхала до Берліна. Працювала на заводі Сименса, а в двадцять один рік потрапила до війська. Відколи скінчилася війна, працювала на всяких роботах. Кондуктором у трамваї працює вже років два, їй подобаються кондукторська форма і рух, зміна картин за вікнами й гуркіт коліс під ногами. А загалом ця робота пригнічує її. Рідні в неї нема, їй тридцять шість років. Це все вона розповідала так, ніби то було не її життя, а якесь інше, яке вона знає не дуже добре і яке її не обходить. Того, про що я хотів дізнатися точно, вона не пам'ятала й не розуміла, чому мене так цікавить, що сталося з її батьками, чи мала вона братів і сестер, як жила в Берліні, та що робила у війську. «Усе тобі, хлопче, кортить знати!»

Так само було і з майбутнім. Звичайно, я не будував жодних планів про шлюб і родину. Але я дуже переймався почуттями Жульєна Сореля до мадам де Реналь, ніж його почуттями до Матильди де Лямоль. А Фелікса Круля мені більше кортило побачити в кінці в обіймах матері, ніж доньки. Моя сестра, що вивчала германістику, розповіла за вечерею про суперечку, чи існував любовний зв'язок між Гете і фрау фон Штайн, і я приголомшив свою родину, затято доводячи, що таки існував. Я уявляв собі, якими можуть бути наші стосунки через п'ять або десять років. Запитував і Ганну, як вона уявляє собі їх. А вона не хотіла думати навіть про Великдень, коли я на вакаціях намірявся поїхати з нею куди-небудь у подорож на велосипедах. Ми б змогли найняти спільну кімнату як мати й син і цілу ніч бути вдвох.

Дивно, що така уявна картина і пропозиція їхати вдвох аж ніяк не були прикрі мені. А подорожуючи з матір'ю, я завжди воював за окрему кімнату. Піти в супроводі матері до лікаря чи купувати з нею нове пальто, поїхати разом з нею в подорож – усе це видавалося мені вже не відповідним моєму вікові.

Коли матері було зі мною по дорозі й ми натрапляли на моїх шкільних товаришів, я завжди боявся, що мене вважатимуть за мамчиного синочка. А

шанс показатися десь із Ганною, що, хоч і молода від матері на десять років, могла бути моєю матір'ю, нітрохи не бентежив мене. Я навіть пишався цим.

Коли тепер я дивлюся на тридцятишестирічну жінку, я бачу, що вона молода. А коли дивлюся на п'ятнадцятирічного хлопця, бачу дитину. Я дивуюся, скільки впевненості додала мені Ганна. Мої успіхи в школі привернули увагу вчителів, я знав, що вони поважають мене. Дівчата, з якими я спілкувався, помічали, що я не відчуваю страху перед ними, і це їм подобалось. Я добре почувався в своєму тілі.

Спогади, що яскраво висвітлюють у пам'яті перші зустрічі з Ганною й точно відтворюють кожну подробицю, сконденсували в одну картину тижні, які проминули між нашою розмовою і кінцем навчального року. Одна з причин такого злиття і згущення – регулярність, з якою ми зустрічалися і з якою минали наші зустрічі. Друга причина – доти мої дні ніколи не були такі наповнені, моє життя ще ніколи не було таке швидке та інтенсивне. Згадуючи, як я працював у ті тижні, мені здається, ніби я сів за свій стіл і не підводився доти, аж доки не надолужив усе пропущене під час жовтятиці, вивчив усі іноземні слова, прочитав усі тексти, довів усі математичні теореми й визначив усі хімічні зв'язки. А про Веймарську республіку й третій райх я читав ще під час хвороби. Так само й наші зустрічі злились у спогадах в одну довгу зустріч. Після тієї розмови ми завжди бачились пополудні: коли в неї була вечерня зміна – з третьої години до половини п'ятої, в інші дні – о-пів на шосту. О сьомій у нас удома сідали вечеряти, й Ганна спершу наполягала, щоб я не запізнювався. Але згодом нам уже не вистачало півгодини, і я вигадував усілякі причини, щоб пропустити вечерю.

А справжньою причиною було читання. Наступного дня після нашої розмови Ганна поцікавилась, що я вивчаю в школі. Я розповів про Гомерів епос, Цицеронові промови, Гемінгвееве оповідання про старого й його боротьбу з рибиною серед моря. Вона хотіла почути, як звучать грецька й латинська мови, я прочитав їй уривок з «Одіссеї» і промову проти Катиліни.

– А німецьку ти вчиш?

– Тобто?

– Ти вивчаєш тільки іноземні мови чи, може, ще й рідну мову?

– Ми читаємо тексти. Поки я хворів, клас прочитав «Емілію Галотті» та «Підступність і кохання», а потім треба було написати твір про ці п'єси. Отож я мав прочитати їх обидві і читав тоді, коли виконував решту завдань. А що читав їх пізно і був утомлений, другого дня вже й не пам'ятав, про що вони, тож доводилося читати ще раз.

– Прочитай їх мені!

– Сама почитай, я принесу тобі.

– Хлопче, в тебе такий гарний голос, я краще тебе послухаю, ніж читатиму.

– Ет, я не вмію читати вголос.

Та коли наступного дня я прийшов і хотів поцілувати її, вона вивільнилась:

— Спершу ти повинен мені почитати.

Вона не жартувала. Я був змушений півгодини почитати їй «Емілію Галотті», перше ніж вона поставила мене під душ і взяла в ліжку. Тепер я радів навіть душеві. Адже жадання, з яким я приходив, минало, поки я читав. Читання п'єси, і то так, щоб можна було бодай трохи впізнати різних дійових осіб та увиразнити їхні образи, вимагає певного зосередження. Під душем жадання поверталось знову. Читання, душ, кохання і мить, коли можна тришечки полежати разом, — такими став ритуал наших зустрічей.

Ганна напрочуд уміла слухати. Її сміх, зневажливе форкання, обурені або схвальні вигуки не лишали жодного сумніву, що вона напружено стежить за дією і вважає і Емілію, й Луїзу за дурних дівчисьок. Нетерплячка, з якою вона інколи просила мене читати далі, була породжена сподіванням, що глупота нарешті вичерпається: «Таж такого не може бути». Інколи мені й самому кортіло читати далі. Коли дні стали довші, я довше й читав, щоб у сутінках полежати з нею в ліжку. Вона засинала на мені, замовкала пилка на подвір'ї, співав дрозд, а з усіх барв на кухні лишалися тільки світлі й темні відтінки сірої, я був цілком щасливий.

10

Першого дня великодніх вакацій я встав о четвертій ранку. В Ганни була ранкова зміна.

О чверть на п'яту вона поїде велосипедом у трамвайне депо, а о пів на п'яту виїде трамваєм на Шветцинґен. По дорозі туди, казала вона мені, трамвай майже завжди порожній. А от назад уже повний.

Я зайшов на другій зупинці. Другий вагон був пустий, а в першому біля водія стояла Ганна. Я повагався, сідати мені в перший, чи в другий вагон, і вирішив сісти в другий. Він обіцяв усамітненість, обійми, поцілунок. Але Ганна не йшла. Напевне ж, вона бачила, що я стояв на зупинці й сів у трамвай. Адже тільки тому він зупинився. Та вона й далі стояла біля водія, розмовляла і жартувала з ним. Я бачив те все.

Трамвай минав зупинку за зупинкою. Ніде нікого. Вулиці безлюдні. Сонце ще не зійшло, й під прояснілим небом усе видавалося блідим у блідавому світлі: будинки, припарковані авто, свіжа зелень дерев, квітучі куші, газгольдер і гори вдалині. Трамвай їхав повільно, графік руху, напевне, був розрахований і на зупинки, тож доводилося зменшувати швидкість. Я був замкнений у трамваї, що насилу тягнувся містом. Спершу дивився у вікно, потім став на передньому майданчику і спробував пильно подивитися на Ганну: вона плечима мала відчувати мій погляд. Перегодом вона справді обернулась і ковзнула по мені очима. Потім знову розмовляла з водієм. Поїздка тривала далі. Після Епельгайма колія бігла вже не по вулиці, а поряд із нею, піднявшись на щебеневий насип. Трамвай помчав швидше, колеса розмірено стукотіли, ніби на справжній залізниці. Я знав, що ця лінія

проминає ще кілька поселень і нарешті доходить до Шветцингена. А я почувався відкинутим, вигнаним із нормального світу, де живуть, працюють і кохаються люди. Я був немов приречений до безкінечно марної поїздки в порожньому вагоні.

Аж тут я побачив зупинку – павільйончик серед голого поля. Я смикнув за мотузку, якою кондуктор давав знак водієві, мовляв, треба спинитися або можна їхати далі. Трамвай зупинився. Ані Ганна, ані водій, почувши мій дзвінок, не озирнулися на мене. Коли я виходив, мені здалося, ніби вони глузливо дивляться в мій бік. Але певності я не мав. Трамвай поїхав, а я дивився йому вслід, аж поки він зник спершу в улоговині, а потім за пагорбом. Я стояв між насипом і вулицею, навколо стелилися лани, сади, а трохи далі – садове господарство й теплиці. Повітря було свіже, чувся пташиний щебет. Бліде небо над горами вже зарожевілося.

Ця поїздка в трамваї видавалась мені страшним сновиддям. Якби я не пам'ятав так яскраво її епілог, то, мабуть, відчув би спокусу таки справді вважати її за кошмар. Зупинка, пташиний щебет, сонце, що от-от мало сходити, – це все було немов прокиданням. Та коли прокидаєшся після страшного сновиддя, полегші не відчуваєш. Адже тільки тоді ти по-справжньому усвідомлюєш, які страхіття тобі приснилися, ба навіть на які страхітливі істини розкрились уві сні тобі очі. Я рушив додому, сльози бігли мені з очей, і, тільки дійшовши до Епельгайма, я спромігся здушити плач.

Додому я добирався пішки. Кілька разів я марно намагався спинити якусь машину. Коли пройшов половину дороги, повз мене прогуркотів трамвай. Вагони були повні. Ганни я не бачив.

Я чекав її о дванадцятій на сходах перед її дверима, засмучений, переляканий і розлючений.

– Ти знов утік зі школи?

– У мене вакації. Що сталося цього ранку?

Вона відкрила двері, і я пішов за нею в квартиру й на кухню.

– А що мало статися цього ранку?

– Чому ти вдала, ніби не знаєш мене? Я хотів...

– Це я вдавала, що я тебе не знаю? – Вона обернулась і холодно подивилась мені в обличчя. – Це ти не хотів мене знати. Чого ти зайшов у другий вагон, коли бачив, що я в першому?

– А навіщо я б першого дня вакацій о-пів на п'яту ранку їхав у Шветцинген? Я хотів зробити тобі сюрприз, думав, ти зрадієш. А в другий вагон я сів...

– Бідолашна дитина! Встала о-пів на п'яту та ще й першого дня вакацій!

Я ще ніколи не чув, щоб Ганна глузувала.

Вона хитала головою:

— Звідки мені знати, чого ти їдеш у Шветцинген? Звідки мені знати, чого ти не хочеш признаватися, що знаєш мене? Це твоя справа, не моя. І що, тепер підеш?

Навіть не можу сказати, як я обурився.

— Ганно. Це несправедливо. Ти знала, ти мусила знати, що я поїхав тільки задля тебе. Як ти могла подумати, що я не хочу признаватися, що знаю тебе? Якби не хотів признаватись, я б узагалі не їхав з тобою.

— Ет, облиш. Я вже сказала тобі: те, що ти робиш, — це справа твоя, а не моя.

Вона стала так, що кухонний стіл опинився між нами, її погляд, її голос і жести були такі, ніби я чужий, і вимагали від мене йти геть.

Я сів на диван. Вона зневажила мене, і я хотів з'ясувати причину. Але не міг підступитися до Ганни. Замість цього вона сама напалася на мене. І я почав утрачати впевненість. Може, таки її правда — не об'єктивна, а суб'єктивна? Може, вона могла (чи мала всі підстави) хибно зрозуміти мене? Може, я образив її, — не мавши наміру, всупереч йому, але таки образив?

— Ганно мені дуже жаль. Усе пішло не так. Я не хотів скривдити, але, здається...

— Здається? Тобто, по-твоему, здається, ніби ти мене скривдив? Ти не можеш мене скривдити, ти — аж ніяк. Підеш ти нарешті чи ні? Я втомилась, хочу помитись, хочу відпочити.

Вона вимогливо дивилася на мене. Я не підводився. Вона стенула плечима, обернулася, пустила воду у ванну і роздяглася.

Аж тоді я підвівся й вийшов. Думав, ніби йду назавжди. Але за півгодини вже знову стояв під її дверима. Вона впустила мене, і я все взяв на себе. Мовляв, я повадився бездумно, нетактовно, байдуже. Збагнув, що скривдив її. Збагнув, що не скривдив її, бо я не можу її скривдити. Збагнув, що не можу її скривдити, але моя поведінка видалася їй просто нестерпною. Врешті-решт я був щасливий, коли вона призналася, що таки почувалась ображеною. Отож не така вже вона незворушна й байдужа, як намагалась удавати.

— Ти мені вибачиш?

Вона кивнула головою.

— Ти кохаєш мене?

Вона знову кивнула головою:

— Ванна ще повна. Ходи, я покупаю тебе.

Згодом я запитував себе, чи тому вона лишила воду у ванні, що знала: я повернуся. І чи тому роздягалася, що знала: ця картина стоятиме в мене

перед очима і приведе назад. А чи вона просто хотіла виграти це двоборство характерів. Покохавшись, ми лежали поряд, і я розповідав їй, чому сів у другий вагон замість першого, а вона підсміювалась наді мною:

— Хлопче, то ти хотів робити це зі мною навіть у трамваї? Ой, хлопче, хлопче!

Здавалося, наче привід нашої сварки не мав жодного значення.

Зате мав значення її результат. Я програв не тільки цю битву. Після недовгої боротьби я капітулював, коли вона погрожувала прогнати мене, спекатися мене. В наступні тижні я жодного разу не чинив навіть найменшого опору. Коли вона погрожувала, я миттю й без жодних умов складав зброю. Я в усьому звинувачував себе. Розповідав про помилки, яких я не скоїв. Признавався в намірах, яких я не мав. Коли вона ставала холодна та сувора, благав її, щоб знову була до мене ласкава, вибачила мені, любила мене. Інколи мені здавалося, ніби й сама вона страждає, дарма що зовні холодна та незворушна. Ніби вона тужить за палкістю моїх перепрошень, моїх запевнень і присяг. А інколи — ніби вона просто святкує перемогу наді мною. Але, так чи так, вибору я не мав.

Поговорити про це з нею я не міг. Розмова про нашу сварку призводила до подальших сварок. Раз або два я написав їй довгого листа. Та з її боку — жодної реакції, а коли я запитав про лист, відповіла запитанням:

— Ти знову починаєш?

11

Не те що після того першого дня великодніх вакацій Ганна і я вже ніколи не були щасливі. Навпаки, ми ніколи не були щасливіші, ніж у ті квітневі дні. Але та перша сварка і взагалі наші сварки притлумили всю ту радість, яку давав нам ритуал читання, миття під душем, кохання й лежання Поряд. Крім того, Ганна цупко вчепилася за свій закид, буцімто я не хотів признаватися, що я її знаю. Тож коли я захотів показатися з нею десь на людях, вона не мала жодних принципових заперечень. Принаймні хоч не казатиме й далі, мовляв, я не хочу, щоб мене бачили з нею. Отож одразу після Великодня ми поїхали в подорож на велосипедах, відвідавши за чотири дні Вімфен, Аморбах і Мільтенберг.

Нині я вже й не пам'ятаю, що я сказав батькам. Може, що їду в подорож зі своїм приятелем Матіасом? Може, з якоюсь групою? Чи, може, що їду в гості до одного колишнього однокласника? Мати, напевне, як і завжди, хвилювалась і пішла до батька, що як і завжди, сказав, що нема чого хвилюватися. Хіба я не успішно закінчив навчальний рік, хоча цього ніхто не сподівався?

Поки я хворів, я не витрачав своїх кишенькових грошей. Але їх не вистачило б, якби я хотів платити ще й за Ганну. Отож взяв свою колекцію марок і пішов її продавати у філателістичну крамничку коли церкви Святого Духа. То була єдина крамничка, на дверях якої висіло оголошення про купівлю колекцій. Продавець проглянув мій альбом і запропонував шістдесят марок. Я

показав йому на свою гордість — єгипетську марку з рівними краями й зображенням піраміди, — проти якої в каталозі стояла ціна чотириста марок. Продавець тільки стенив плечима. Якщо мені така дорога моя колекція, то, мабуть, треба краще дбати про неї. Чи можу я взагалі її продавати. Що скажуть мої батьки? Я спробував торгуватись. Якби марка з пірамідою не була така вартісна, я б не продавав її. Але в такому разі він би дав мені всього тридцять марок. Отже, марка з пірамідою таки чогось варта? Зрештою я отримав сімдесят марок. Я почувавсь ошуканим, проте мені було байдуже.

Але не тільки мене охопила дорожня гарячка. На мій подив, і Ганна ще за кілька днів до подорожі вже втратила спокій. Вона прикидала і сьак, і так, що їй треба взяти з собою, пакувала й перепакувувала сидельні сумки й рюкзак, що я їх приніс для неї. Коли я хотів показати їй карту маршруту, яку я роздивлявся, сказала, що не хоче нічого ані чути, ані бачити:

— Я тепер надто збуджена. Думаю, хлопче, ти все робиш як слід.

Ми вирушили в понеділок. Сонце сяяло, й погода була сонячна всі чотири дні. Вранці ще стояла прохолода, а вдень ставало тепло — не надто тепло для велосипедної прогулянки, зате досить тепло для пікніка. Ліси обернулись на зелені килими з жовто-зеленими, яскраво-зеленими, темно-зеленими, синьо- й чорно-зеленими пасмами, плямами і поверхнями. В долині Рейну вже зацвітали перші фруктові дерева. У природному парку Оденвальд розпускалися форзиції.

Досить часто ми мали змогу їхати поряд. Тоді ми показували одне одному те, що бачили: замок, рибалку, пароплав на річці, намет, родину, що вервечкою тягнулася вздовж берега, американський лімузин з відкритим верхом. А коли повертали куди-небудь, я мав їхати попереду, бо їй не хотілося дбати про потрібні вулиці й напрями. А коли рух був досить інтенсивний, ми чергувалися: то вона їхала за мною, то я за нею. Її велосипед мав щитки, що прикривали шпичі, закриті зірочку та ланцюг, а довгий поділ її сукні тріпотів позаду на вітрі. Мені знадобився якийсь час, поки я перестав боятися, що сукня потрапить у шпичі або зірочку і Ганна впаде. Тому я з охотою пускав її їхати попереду себе.

Як я наперед тішився ночами! Я уявляв собі, як ми кохатимемось, потім заснемо, прокинемось, знову кохатимемось, заснемо, прокинемось і так далі, ніч у ніч. Але тільки першої ночі я ще мав трохи сили. Вона лягла плечима до мене, я нахилився над нею й поцілував її, вона перевернулася на спину, взяла мене в обійми і тримала: «Мій хлопче, мій хлопче!» Я так і заснув на ній. Решту ночей ми спали, не прокидаючись, виморені подорожжю, сонцем і вітром. А кохалися вранці.

Ганна полишила мені не тільки вибір напрямів і вулиць. Я шукав готелі, де ми зупинялися на ніч, записував нас у бланку реєстрації як матір із сином, вона тільки підписувалась, і вибирав з меню страви не тільки для себе, а й для неї.

— Мені хочеться бодай раз у житті ні про що не дбати.

Єдина наша сварка сталася в Аморбаху. Я прокинувся рано, тихесенько вдягнувся й навшпиньки вийшов з кімнати. Я хотів принести сніданок і глянути, чи не продають уже квіти, щоб купити Ганні троянду. — Написав їй

записку й поклав на столику коло ліжка: «Доброго ранку! Я пішов по сніданок, скоро буду», — або щось таке. Коли я повернувся, вона, напіводягнена, тремтячи з люті, зі сполотнілим обличчям, стояла серед кімнати:

— Як ти міг отак просто піти!

Я поклав тацю зі сніданком і троянду й хотів обняти її:

— Ганно!

— Не чіпай мене!

Ганна, з вузьким шкіряним ремінцем у руці, яким обперізувала сукню, ступнула назад і шмагнула мене ремінцем по обличчю. Губа репнула, я відчув смак крові. Боляче не було, проте я страшенно налякався. Вона замахнулася ще раз.

Але вдруге не вдарила. Рука її опустилася, ремінець випав, і вона заплакала. Я ще ніколи не бачив, як вона плаче. Її обличчя втратило всяку форму. Розірвані очі, роздертий рот, розпухлі після перших сльозинок повіки, червоні плями на щоках і на шиї. З вуст виходили якісь хрипкі та гортанні звуки, подібні до того безголосого крику, який вона видавала, коли ми кохалися. Ганна стояла і крізь сльози дивилася на мене.

Мені годилося б пригорнути її, але я не міг. Я не знав, що діяти. В нас удома ніхто так не плакав. Ніхто нікого не бив, навіть рукою, не те що шкіряним ремінцем. У нас про все говорили. Але що я мав їй сказати?

Вона ступила два кроки наперед, упала мені на груди, вдарилась об мене кулаками, вчепилася в мене. Тепер я вже міг її тримати. Її плечі здригалися, підборіддям вона ткнулася мені в груди. Потім глибоко зітхнула і пригорнулася до мене.

— Що, поїмо? — відірвалася вона від мене. — Господи, хлопче, на кого ти схожий!

Намочила рушника й витерла мені рот і підборіддя.

— І сорочка вся закривавлена!

Зняла з мене сорочку, потім штани, і ми кохалися.

— Що, власне, сталося? Чому ти так розсердилася?

Ми лежали поряд такі задоволені та втішені, що тепер, гадав я, все з'ясується.

— Що сталося, що сталося, — і чого ти завжди питаєш такі дурниці? Як ти міг отак просто піти?

— Таж я лишив записку...

— Записку?

Я сів. На тумбочці, де я поклав записку, її вже не було. Я підвівся, пошукав коло тумбочки й під тумбочкою, під ліжком, у ліжку. Я ніде її не знаходив.

— Нічого не розумію. Я ж написав тобі записку, що візьму сніданок і одразу повернуся.

— Справді? Не бачила я ніякої записки.

— Невже ти не віриш мені?

— Я хочу тобі вірити. Але я не бачила записки.

Ми вже не сперечалися. Може, повіяв вітер, підхопив записку й заніс її куди-небудь? Може, це все просто непорозуміння — її гнів, моя репнута губа, її страдницьке обличчя, моя безпорадність?

Чи треба було мені й далі шукати записки, причини Ганниного гніву, причини моєї безпорадності?

— Хлопче, почитай мені трохи! — пригорнулась вона до мене, і я взяв «Нікчему» Айхендофа й почав читати звідти, де зупинився останнього разу. «Нікчему» читати було легше, ніж «Емілію Галотті» та «Підступність і кохання». Ганна знову напружено стежила за моїми словами. Їй подобалися розкидані де-не-де віршики. Подобалися перевдягання, заміни, плутанина й переслідування, в яких закрутився герой в Італії. Але спершу вона кривилася, що герой нікчема, нічого не робить, нічого не може, та й не хоче нічого могти. Вона переймалась то тим, то тим, і навіть через кілька годин по тому, як я скінчив читати, могла щось запитати мене: «А митник — це погана робота?»

Розповідь про нашу сварку знову виявилась такою докладною, що я хочу розповісти ще й про наше щастя. Та сварка зблизила нас. Я бачив, як вона плаче, і Ганна, що плакала, була мені набагато ближчою, ніж Ганна, що просто сильна. Вона почала виявляти й лагідність, якої я ще не знав у неї. Ганна знов і знов розглядала й ніжно гладила мою репнуту губу, аж поки рана загоїлась.

Ми й кохались уже по-іншому. Довгий час я цілковито піддавався її прововоді, її владним ініціативам. А відтоді я навчився й сам володіти нею. Але під час нашої подорожі й після неї ми вже не тільки володіли одне одним.

У мене зберігся написаний тоді вірш. Як вірш він нічого не вартий. Тієї пори я захоплювався Рильке й Беном і, признаюсь, прагнув наслідувати їх обох. Але цей вірш засвідчує, як тісно ми були пов'язані тоді. Ось він:

Коли ми розкриваємось, —

Ти мені, а я тобі, —

Коли ми розчиняємось, —

Ти в мені, а я в тобі, —

Коли ми переходимо, —

Ти в мене, а я в тебе.

Тоді

Я — це я,

А ти — це ти.

12

Я геть не пам'ятаю, що я збрехав батькам, коли їхав у подорож із Ганною, натомість дуже добре пам'ятаю про ціну, яку мені довелося сплатити за змогу побути з Ганною вдвох останнього тижня вакацій. Я вже не можу пригадати, куди саме поїхали батьки, старша сестра і старший брат. Клопоту мені завдала менша сестра. Вона мала пожити в родині своєї подружки. Та якщо я лишаюсь удома, то їй заманулось лишитися вдома. А тут уже батьки заперечували. Отож і я мав пожити в родині якогось приятеля.

Коли я згадую ті роки, мені видається справжнім дивом, що мене, п'ятнадцятирічного, мої батьки були ладні лишити вдома самого на цілий тиждень. Може, вони помітили ту самостійність, що зросла в мені завдяки зустрічі з Ганною? Або просто побачили, що я, незважаючи на кілька місяців хвороби, закінчив навчальний рік, і виснували, що я став відповідальніший і гідніший довіри, ніж можна було сподіватися від мене раніше? Не можу я й пригадати, щоб у мене вимагали коли-небудь відповіді за ті довгі години, які я проводив із Ганною. Мабуть, батьки вважали, що я, одужавши, багато спілкуюся з друзями, готую разом з ними уроки й відпочиваю на дозвіллі. Крім того, четверо дітей — цілий виводок, тож пильного нагляду батьків вистачало не на всіх, він зосереджувався тільки на тих, що завдають найбільшого клопоту. Я був джерелом того клопоту досить довго, тож батьки відчували полегкість, коли я одужав і мене перевели до наступного класу.

Коли я запитав свою меншу сестру, що вона хоче мати за те, що житиме в подружки, поки я сам буду вдома, вона стала просити джинси, або, як казали ми тоді, штани з заклепками, і так звані нікі, оксамитовий пуловер. Ці бажання були мені зрозумілі. Джинси тоді були ще чимсь незвичайним, шикарним і, крім того, обіцяли свободу від одягу, оздобленого великими квітами й малюнком у ялиночку. Як я був змушений доношувати речі свого дядька, так і менша сестра мала носити речі старшої сестри. Але ж я не мав грошей.

— Тоді вкради їх, — байдужісінько глянула сестра.

То була приголомшливо проста відповідь. Я приміряв чимало різних джинсів, узяв у кабінку ще й пару штанів її розміру й виніс їх із крамниці за пазухою, запхавши під свої бахматі штани від костюма. Нікі я вкрав у торговельному центрі. Якогось дня ми з сестрою протинялись у відділі мод від стенду до стенду, аж поки на одному стенді таки знайшли нікі, яке задовольняло її. Наступного дня я квапливим і рішучим кроком пройшов через той відділ, схопив пуловер, заховав його під піджак і за мить уже був на вулиці. А наступного дня вкрав для Ганни шовкову нічну сорочку, мене помітив охоронець торговельного центру, я мчав, немов ішлося про моє життя, і втік на превелику силу. Потім я кілька років не заходив до торговельного центру.

Після спільних ночей, проведених із Ганною в подорожі, я щоночі марив про те, щоб відчувати її поряд із собою, горнутися до неї, тулится животом до її попи, а грудьми до спини, класти руку їй на груди, а вночі, прокинувшись, шукати її рукою, знаходити, класти ногу на її ногу й голову на її плече. Тиждень життя вдома на самоті – це сім ночей із Ганною.

Одного вечора я запросив її до себе і зготував для неї вечерю. Вона стояла на кухні, поки я додавав останні штрихи до вже готової страви. Коли я подавав на стіл, вона стояла у відчинених двостулкових дверях між їдальнею і вітальнею. Потім сіла за круглий обідній стіл на місце, де звичайно сидів мій батько, і розглянулася по кімнаті.

Її погляд обмацав геть усе – меблі стилю бідермаєр, рояль, давні дзигарі на підлозі, картини, полиці з книжками, посуд і прибори на столі. Коли я лишив її саму, щоб зготувати десерт, за столом я її вже не побачив. Вона ходила з кімнати до кімнати й зупинилась у батьковому кабінеті. Я тихенько сперся на одвірок і приєднався до неї. Її погляд мандрував по книжкових полицях, що закривали всі стіни, немов вона читала якийсь текст. Потім вона підійшла до однієї полиці й на висоті грудей повільно повела вказівним пальцем правої руки вздовж книжкових спинок, підійшла до наступної полиці й повела пальцем далі, спинка за спинкою, і так обійшла всю кімнату. Біля вікна зупинилася, подивилась у темряву, на відображення полиць і на своє власне відображення.

Це один з тих образів Ганни, що назавжди лишився зі мною. Я зберіг ці образи, можу проектувати їх на своєрідний внутрішній екран і споглядати їх, незмінні й незужиті. Часом я довго не згадую про них. Але вони незмінно знову постають мені перед очима, тож інколи трапляється, що я не раз проектую їх один за одним на внутрішній екран і змушений споглядати. Один з цих образів Ганна, що вдягає на кухні панчохи. Другий – Ганна, що стоїть коло ванни і тримає, випроставши руки, махрового рушника. Третій – Ганна на велосипеді, її сукня має на вітрі. Далі – образ Ганни в кабінеті мого батька. Вона була вбрана у смугасту біло-синю сукню – модну тоді сукню, що своїм кроєм скидалася на сорочку. В ній вона видавалася молодою. Вона провела пальчиком по спинках книжок і глянула у вікно. Потім обернулася до мене, то так рвучко, що поділ сукні на коротку мить обкрутився навколо її ніг, перше ніж знову вирівнятись. У її погляді світилась утома.

– Тут тільки книжки, які твій батько читає, чи є й такі, що їх він написав?

Я знав, що мій батько написав книжку про Канта і книжку про Гегеля, знайшов їх обидві й показав їй.

— Почитай мені трохи з них. Добре, хлопче?

— Я...

Я не хотів, але не хотів і відкидати її прохання. Я взяв книжку про Канта, яку написав мій батько, і прочитав звідти уступ про аналітику і діалектику, який ні вона, ні я однаково не зрозуміли.

— Досить?

Вона подивилась на мене, немов усе зрозуміла або ж немов її не обходить, що там розуміють, а що ні.

— Ти коли-небудь теж напишеш таку книжку?

Я похитав головою.

— Напишеш якусь іншу?

— Не знаю.

— Може, писатимеш п'єси?

— Не знаю, Ганно.

Вона мовчки кивнула головою. Потім ми з'їли десерт і пішли до неї. Я б залюбки спав би з нею у своєму ліжку, але вона не хотіла. Вона почувалась у мене вдома зайдою. Вона й слова не мовила, але показала це тим, як стояла на кухні та в прочинених дверях, ходила з кімнати до кімнати, роздивлялася батькові книжки, сиділа за вечерею.

Я подарував їй шовкову сорочку. Вона була фіалкового кольору, мала тоненькі шлейки, не закривала плечей та рук і сягала їй по кісточки. Сорочка іскрилась і полискувала. Ганна раділа, сміялась і променилася. Оглянула себе, крутнулась, протанцювала зо два па, глянула в дзеркало, хвилю роздивлялася своє відображення і танцювала далі. І цей образ Ганни лишився зі мною навіки.

13

Початок нового шкільного року я завжди відчував як своєрідний розрив. Але перехід із молодшого відділення сьомого класу до старшого становив надто вже велику перемену. Мій клас розформували й поділили між трьома паралельними класами. Досить багато учнів не переступили порога з молодшого відділення до старшого, тож чотири невеликі класи перетворили на три великі.

Гімназія, до якої я ходив, довго приймала тільки хлопців. Коли стали приймати й дівчат, їх попервах було так мало, що їх не розподіляли рівномірно по паралельних класах, а записували спершу до одного і тільки потім до другого та третього паралельних класів, аж поки вони всюди становили третину загального числа учнів. Але стільки дівчат, щоб їх можна було додати й до мого колишнього класу протягом минулого навчального року не набралось. Отож наш клас був четвертим паралельними класом, учились у ньому самі хлопці. Саме тому наш клас, а не якийсь інший, розформували й поділили між рештою класів.

Ми дізналися про це тільки на початку нового навчального року. Директор зібрав нас в одному класі й повідомив, що ми поділені, і як ми поділені. Разом із шістьма однокласниками я пішов порожнім коридором до свого нового класу. Нас розсадили на місця, що лишалися вільні, мені дісталось в другому ряду. Місце було окреме, але поряд було ще два, бо стільці тягнулись трьома рядами. Я сидів посередині. Ліворуч від мене сидів однокласник із мого колишнього класу, Рудольф Барген, важкий і кремезний, спокійний і надійний гравець у шахи та хокей, з яким я в минулому ледве спілкувався, але невдовзі заприятелював з ним. Праворуч від мене, по той бік проходу, сиділа дівчина.

Мою сусідку звали Софі. Вона мала каштанові коси, карі очі, літню засмагу на тілі, вкриті золотавими воло-синками оголені руки. Коли я сів і глянув на неї, вона усміхнулась.

Я теж усміхнувся їй. Я почувався добре, радів, що починаю навчання в новому класі, й радів, що є дівчата. Раніше я придивлявся до своїх однокласників з молодшого відділення: вони, байдуже, були дівчата в класі чи ні, мали страх перед ними, цуралися їх, відгороджувались від них або ж дивилися на них закоханими очима. Зате я вже знав жінку, тож міг бути спокійним і товариським. Дівчатам подобалось. У новому класі я потоваришую з ними й завдяки цьому матиму повагу і прихильність усіх хлопців.

Невже і справді так було? Замолоду я почувавсь або надто впевненим у собі, або надто невпевненим. Я або видавався собі цілком неспроможним, незначущим, нікчемним, або ж гадав, що в – усьому досяг успіхів, тож мені має щастити в усьому. Почувшись упевненим, я долав і найбільші труднощі. Проте й найменшої невдачі вистачало, щоб переконати мене в моїй безвартісності. Повернення впевненості аж ніяк не було результатом успіху: з огляду на те, яких досягнень я, власне, сподівався від себе і за що прагнув мати визнання, кожен мій успіх був просто жалюгідним, а мій загальний стан залежав від того, чи відчував я цю жалюгідність, а чи таки пишався своїм успіхом. З Ганною протягом кількох тижнів було все гаразд, і то незважаючи на наші суперечки, хоча вона завжди виганяла мене, а я щоразу знову принижувався перед нею. Отож і літо з новому класі для мене почалося добре.

Я бачу перед собою наш клас: попереду праворуч двері, вздовж правої стіни дерев'яна рейка з гачками для одягу, ліворуч – вікна, крізь які видніє Гайлігенберг, а коли на перервах ми підходили до вікон, бачили внизу вулицю, річку й луки на тому березі. Прямо попереду висіла дошка, поряд стояв вішак для географічних карт і таблиць, учительська кафедра і стілець на помості заввишки сантиметрів тридцять. Десь до рівня голови стіни були пофарбовані жовтою олійною фарбою, вище – побілені, зі стелі звисали дві

матові круглі люстри. В класі не було нічого зайвого, ніяких картин, ніяких рослин, жодного додаткового стільця, жодної шафи з позабутими підручниками та зошитами або кольоровою крейдою. Коли важко було зосередитись, погляд линув до вікон або потай блукав від сусідки до сусіди. Софі, помітивши, що я дивлюсь на неї, поверталась до мене й усміхалася.

— Бергу, те, що Софія — грецьке ім'я, ще не причина, щоб ви на уроці грецької мови вивчали свою сусідку. Ану перекладайте!

Ми перекладали «Одіссею». Я вже читав її німецькою мовою, любив її і люблю й досі. Коли я отямлювався, мені вистачало кількох секунд, щоб зорієнтуватися й перекладати. Та коли вчитель пов'язав мене з Софі і я чув, як сміється клас, я раптом зашпортався за щось іще. От Навсікая, що красою і станом до богів нестерпних подібна, білорука й незаймана, — кого мені слід розуміти під нею: Ганну чи Софі. Тут треба когось вибрати.

14

Коли в літака відмовляють двигуни, це ще не кінець польоту. Літак не падає немов камінь із неба. Він, той величезний реактивний пасажирський літак, десь півгодини, а то й три чверті години летить далі, мов планер, а потім розбивається при спробі посадки. Пасажири нічого не помічають. Політ, коли не працюють двигуни, відбувається так само, як і з двигунами. Стає тихіше, але тільки трошки тихіше: ще гучніший за двигуни вітер, що б'ється об фюзеляж, і крила. Тільки глянувши в ілюмінатор, можна помітити, що земля або море загрозливо близькі. А коли показують фільм, стюардеси взагалі закривають жалюзі. Трохи тихіший політ пасажиром, мабуть, видаватиметься вкрай приємним.

Те літо було планерним польотом нашого кохання. Чи, радше, мого кохання до Ганни; про її любов до себе я не знаю нічого.

Наш ритуал читання, купання під душем, кохання і лежання поряд тривав і далі. Я читав «Війну і мир» — з усіма поясненнями Толстого про історію, великих людей, Росію, кохання і шлюб, те читання забрало годин сорок, а то й п'ятдесят. Ганна знову напружено стежила за подіями в книжці. Але тепер уже по-іншому, ніж колись. Утримувалась від суджень, не перетворювала Наташу, Андрія, П'єра на частину свого світу, як перетворювала Луїзу та Емілію, а вступала в їхній світ, як-от людина, що, дивуючись, здійснює далеку подорож або заходить у замок, куди її впустили, де їй можна побути, з яким вона знайома, проте однаково не може остаточно позбутися страху. Те, про що я читав їй досі, було вже знайоме їй. «Війна і мир» була новою й для мене. Ми разом рушили в далеку подорож.

Ми повигадували одне для одного ласкаві імена. Вона стала називати мене не тільки хлопцем, ай — з різними епітетами та зменшувальними суфіксами — жабою чи плазуном, цуциком, кременем і трояндою. А одного разу, коли я був у неї, запитала мене:

— А яка тварина спадає тобі на гадку, коли ти тримаєш мене в обіймах, заплющувеш очі й думаєш про тварин?

Я заплющив очі і став думати про тварин. Ми лежали, пригорнувшись одне до одного, моя голова торкалася її шиї, моя шия прилягала їй до грудей, моя права рука обіймала її знизу за спину а ліва рука — за попу. Я провів рукою й передпліччям по її широкій спині, міцних стегнах, твердих сідницях, добре відчував шиєю і грудьми її груди й живіт. Її шкіра видавалась гладенька й ніжна, а тіло під нею — міцне й надійне. Коли моя рука торкнулася її литок, я відчув, як ритмічно посмикуються м'язи. Ці рухи спонукали мене подумати про здригання шкіри, якими кінь намагається прогнати мух.

— Кінь.

— Кінь?

Ганна відсунулася, підвелася і глянула на мене. Її очі були перелякані.

— Тобі не подобається? Я подумав про нього, бо ти така приємна на дотик, гладенька й ніжна, а насправді міцна і сильна. Та й литка в тебе здригається, — пояснив я їй свої асоціації.

Вона глянула, як посмикується литка.

— Кінь, — похитала вона головою. — Ну, не знаю...

Така реакція була не властива їй. Адже Ганна завжди була цілком однозначна — і коли погоджувалась, і коли заперечувала. Під її переляканими поглядом я вже був ладен, якщо мене змусять, спростувати свої слова, звинуватити себе і благоді, щоб вона простила мене. А потім спробував примирити її з образом коня:

— Я міг би назвати тебе румаком, або конячкою, або поні, або гривастиком. Але я подумав про коня не через конячу щелепу чи конячий череп, або що там іще, що могло б тобі не подобатись, а як про щось добре, тепле, ніжне і сильне. Ти ані зайчик, ані кишенька, ані тигричок, але й у цій назві немає нічого лихого, бо й ти не лиха.

Ганна лягла горілиць і поклала руки за голову. Тепер уже я підвівся і придивився до неї. Її погляд линув кудись удалечинь. За хвилину вона повернулася до мене обличчям. У її очах світилася незвичайна ширість:

— Отож, по-твоєму, мені має подобатись, коли ти називаєш мене конем чи іншими конячими назвами?

Іншим разом ми ходили до театру в сусідньому містечку й дивилися «Підступність і кохання». Ганна вперше була в театрі й тішилась геть усім — від вистави до шампанського в антракті. Я обняв її за талію, й мені було байдуже, що люди могли подумати про нас. Я пишався, що мені було байдуже до них. А водночас знав, що в театрі мого рідного міста цієї байдужості не було б. А чи знала й вона про це?

Ганна знала, що моє життя влітку зосереджувалось уже не тільки навколо неї, школи й навчання. Дедалі частіше, прийшовши до неї пізнього попудня, я повертався з басейну. В басейні ми зустрічалися з однокласницями й однокласниками, виконували разом домашні завдання, грали у футбол, волейбол і карти, фліртували. Саме там відбувалося громадське життя класу, і для мене багато важило бути там, належати до того товариства. Оскільки я, залежно від того, як працювала Ганна, або приходив пізніше, ніж решта, або йшов раніше за всіх, це, аж ніяк не шкодячи мені, тільки збільшувало цікавість до мене. Я знав про це. Знав і те, що нічого не втрачаю, і однаково мені часто здавалося, ніби саме тоді, коли немає мене, там відбувається невідомо що, щось дивовижне. Я довго не наважувався запитати себе, чому я віддавав би перевагу: бути в басейні чи з Ганною. Свій день народження в липні я відсвяткував у басейні й тільки з великим жалем пішов звідти до Ганни, що, знесилена, була в кепському гуморі. Вона не знала, що в мене день народження. Коли я запитав, коли в неї день народження, відповіла, що 21 жовтня, але про мій день народження не запитала. А втім, настрої у неї був не гірший, ніж завжди, коли вона дуже втомлювалась. Проте мене дратував її кепський настрій, хотілося піти геть, у басейн, до однокласниць і однокласників, до невимушеності наших розмов, жартів, ігор і фліртів. Коли і в мене зіпсувався настрій, ми посварились і Ганна знову варила з мене воду, вкотре з'явився страх утратити її, я принижувався і вибачався, аж поки вона пустила мене до себе в ліжко. Проте в моєму серці шумувала лють.

15

І тоді я став зраджувати її.

Не те що я виказав нашу таємницю або скомпрометував Ганну. Я не розповідав нічого, про що я мав мовчати. Мовчав і про те, про що годилося б розповісти. Я не признавався у своєму зв'язку з нею. Я знаю, що зречення – непомітний різновид зради. Зовні годі добачити, чи людина зрікається, а чи просто виявляє скромність, розважливість, уникає прикрих і дратливих запитань. Але той, хто мовчить про свій любовний зв'язок, знає те достеменно. А зречення позбавляє любовний зв'язок як ґрунту, так і видовищних варіантів зради.

Я вже й не пам'ятаю, коли я вперше зрікся Ганни. З приязні, що панувала в басейні літньої пообідньої пори, розвинулась дружба. Окрім свого сусіди, якого я знав ще зі свого старого класу, в моєму новому класі мене дуже цікавив Гольгер Шлютер, що, як і я, кохався в історії та літературі, тож наше спілкування невдовзі стало дуже інтенсивним. Не менш скоро я міцно заприятелював і з Софі, що жила на кілька вулиць далі від мене, тож до басейну ми вже ходили разом. Спершу я запевняв себе, що моя дружба з ними ще не досить тісна, щоб я міг розповісти їм про Ганну. Потім не міг вибрати слухної миті, слухної нагоди, слухного слова. Врешті-решт було вже пізно розповідати про Ганну, ставити її поряд із рештою юнацьких таємниць. Я казав собі, що вже пізно говорити про Ганну: адже може скластися хибне враження, ніби я так довго мовчав про неї, бо наші стосунки не зовсім пристойні і тому в мене нечисте сумління. Проте й тут я дурив себе, бо

знав, що зраджую Ганну, вдаючи, ніби розповідаю друзям про все важливе у своєму житті, але мовчу про неї.

А коли друзі помітили, що я не зовсім відвертий із ними, стало ще гірше. Одного вечора, повертаючись додому, Софі і я потрапили під зливу і сховалися на ганку дачного будиночка на полі Ноєнгаймер, де тоді ще не стояв університетський корпус, а стелилися ниви й садки. Блискало і гриміло, бурхав вітер, щосили перішив дощ. Температура одразу впала на цілі п'ять градусів. Ми хапали дрижаки, і я обняв її.

— Ти... — мовила вона, дивлячись не на мене, а на дощ.

— Що я?

— Ти дуже довго хворів на жовтяницю. Може, саме тому ти так поводишся? Може, боїшся, що вже ніколи не будеш по-справжньому здоровим? Може, тобі лікарі що сказали? І ти мусиш щодня ходити до лікарні переливати кров або робити уколи?

Ганна як хвороба. Мені стало соромно. Але розповісти одразу про Ганну я не міг.

— Ні, Софі. Я вже не хворий. Моя печінка в нормі, а за рік я зможу пити навіть спиртне, коли захочу, та я не хочу. А що...

Я затнувся, не бажаючи, коли йдеться про Ганну, казати «а що стосується мене».

— А чому я йду раніше чи пізніше — річ зовсім інша.

— Може, ти не хочеш розповісти про це, а може, вже хочеш, але не знаєш як?

Я не хотів чи не знав як? Я й сам цього не знав. Проте, коли ми стояли серед блискавок і гучних та близьких розкотів грому, під зливою, що нещадно шмагала тіло, тремтіли з холоду й зігрівали одне одного теплом своїх тіл, у мене з'явилося відчуття, ніби саме їй, Софі, я повинен розповісти про Ганну.

— Можливо, я розповім тобі іншим разом. Але до цього не дійшло.

Я так і не довідався, що робила Ганна, коли ані працювала, ані була зі мною. Коли я запитував, вона відповідала запитанням. Ми не мали спільного життя, бо ж вона тільки давала мені у своєму житті те місце, яке хотіла дати. Ним я і мав задовольнятися. Коли я прагнув мати щось більше чи навіть просто більше знати, це було зухвальством. Коли нам траплялося бути надто щасливими вдвох і я, відчуваючи, що тепер усе можна і все можливе,

запитував її, вона інколи лиш ухилялась від мого запитання замість відкинути його: «І все тобі кортить знати, хлопче!» Або ж брала мою руку і клала собі на живіт: «Ну що, закомпостуємо ще один квиток?» Або рахувала на пальцях: «Мені треба прати, прасувати, замітати, витирати порошок, купувати, варити їсти, трусити сливи, перебирати їх, нести додому і чимшвидше варити, бо інакше маленький...», вона ставила мізинець лівої руки між великим і вказівним пальцями правої руки, «... бо інакше він з'їсть їх сам!»

Я ніколи ніде випадково її не здибав, ані на вулиці, ані в крамниці чи в кіно, куди вона, як казала, ходила охоче й часто, і куди я в перші місяці нашого знайомства всякчас хотів піти разом з нею, але вона відмовлялася. Вона звичайно дивилася в кіно все підряд – від німецьких фільмів про війну та батьківщину до фільмів про Дикий Захід і стрічок Nouvelle vague, «нової хвили», а мені подобалося все, що йшло з Голівуду, байдуже, чи то фільми про стародавній Рим, чи то про Дикий Захід. Один такий фільм дуже подобався нам обом: Ричард Відмарк грав роль шерифа, який наступного дня мав стати на дуель і міг тільки програти, а ввечері постукав у двері Дороті Мелон, що марно радила йому втекти, «Чого ти тепер хочеш? – казала вона йому. – Все життя вмістити в одну ніч?» Ганна часом дражнила мене, коли я приходив до неї, сповнений бажання: «Чого ти тепер хочеш? Усе життя вмістити в одну годину?»

Лише раз я бачив Ганну, не домовившись попередньо. То був кінець липня або початок серпня, останні дні перед великими вакаціями.

Ганна цілими днями була в дивному настрої, примхлива і владна, а водночас відчувалося, ніби на неї тисне якийсь тягар і тому вона така змучена, вразлива і дратлива. Вона зосереджувалась, опановувала себе, ніби щоб не дати собі розкришитися під тим тягарем. На моє запитання, що її непокоїть, відповіла дуже гостро, і я насилу оговтався. Але все-таки відчував не тільки те, що вона відгороджується від мене, а й безпорадність, яка охопила її, і спробував водночас і бути з нею, й дати їй спокій. А одного дня того тягаря не стало. Спершу я думав, що Ганна буде така, як завжди. Скінчивши «Війну і мир», ми не взялися зразу читати нову книжку, і я пообіцяв знайти якусь, я мав дуже багато книжок на вибір.

Але вона не хотіла.

– Хлопче, дай я купую тебе.

Коли я зайшов на кухню, то аж ніяк не літня спека налягла на мене важким покривалом. Ганна розпалила титан. Пустила воду, додала кілька крапель лавандової олії й викупала мене. Біло-синій, оздоблений квітами халат, під яким не було ніякої білизни, прилип у гарячому, вогкому повітрі до її спітнілого тіла. Вона дуже збуджувала мене. Коли ми кохалися, мені здавалося, ніби Ганна прагнула повести мене до насолоди по той бік усього, що я відчував доти, туди, де я вже не зможу витримати.

Та й вона віддавалася з незвичайною щирістю. Але не до кінця: своєю стриманістю Ганна не жертвувала ніколи. І все-таки вона немов прагнула втопитись разом зі мною.

– А тепер іди до своїх друзів.

Вона спровадила мене, і я пішов. Спека стояла між будинками, залягала на полях і в садках, піднімалась маревом над асфальтом. Я був пригнічений. У басейні до моїх вух, немов із далекої далечини, долинув галас дітей, що грались і хлюпались у воді. Загалом я почувався так, ніби світ уже не належить до мене, а я — до світу. Я зануривсь у хлоровану, білувату воду й не відчував ніякої потреби виринати знову. Ліг поряд із рештою, прислухався до них, і їхні розмови видались мені сміховинні та нікчемні.

Мало-помалу той мій настрій зник. Знов утвердився нормальний пополудень у басейні з домашніми завданнями, волейболом, балачками і фліртом. Уже й не пригадую, що саме я робив, коли раптом підвів очі й побачив її.

Ганна стояла на відстані метрів двадцять-тридцять, у шортах та відкритій, зав'язаній на талії блузці, й дивилась на мене. Я теж глянув на неї. Через велику відстань я не бачив виразу її обличчя. Я не підскочив і не побіг до неї. Мені вдарило в голову, чому вона прийшла до басейну, немов хоче, щоб я побачив і мене побачили з нею, немов і я хочу, щоб нас побачили разом, знали, що наша зустріч не випадкова. Що діяти? Я підвівся. Але за ту коротку мить, поки я відводив від неї погляд, вона вже пішла.

Ганна в шортах і зав'язаній блузі, зі зверненням до мене обличчям, на якому годі щось прочитати, — і цей образ назавжди зберігся в моїй душі.

17

Наступного дня її не стало. Я прийшов як завжди й подзвонив. Крізь двері я бачив, що в квартирі нічого не змінилося, чув, як цокає годинник.

Я знову сів на сходинки. У перші місяці я завжди знав, на якому маршруті вона працює, дарма що вже ніколи не намагався провести й чи навіть просто зустріти з роботи. Згодом я й не запитував її, на якій вона лінії, вже не цікавився тим. А помітив це тільки тепер.

З телефонної будки на Вільгельмс-плац я зателефонував у Трамвайно-фунікулерне управління, разів зо два мені давали інші номери, і зрештою я довідався, що Ганна Шміц не вийшла на роботу. Я повернувся на Бангофштрассе, запитав у столярній майстерні, хто власник будинку, й дізнався прізвище та адресу в Кірхгайм. Пішов туди.

— Фрау Шміц? Виїхала сьогодні вранці.

— А її меблі?

— То не її меблі.

— Відколи вона жила в тій квартирі?

— А навіщо тобі?

Жінка, що розмовляла зі мною крізь віконечко у дверях, зачинила його.

У Трамвайно-фунікулерному управлінні я зрештою знайшов відділ кадрів. Службовець був приязний і стурбований.

— Вона зателефонувала рано-вранці, щоб ми мали час замінити її, і сказала, що більше не вийде. Вже ніколи. — Він похитав головою. — А два тижні тому сиділа отут, на вашому місці, я запропонував вивчити її на водія, а вона кинула геть усе.

Лише через кілька днів я здогадався звернутися в адресне бюро. Вона сказала, що їде в Гамбург, і не зазначила адреси.

Цілими днями мені було дуже кепсько. Я намагався дбати, щоб батьки, брат і сестри нічого не помітили. За столом трошки розмовляв, трошки їв і виходив, коли мене нудило, в туалет. Ходив до школи і в басейн. Там сидів пополудні десь у закутку, де ніхто не шукав мене. Моє тіло тужило за Ганною. Але ще тяжчим за цю фізичну тугу було чуття провини. Чому, коли вона там стояла, я не підскочив одразу й не підбіг до неї! В отій коротенькій миті зосередилася для мене вся напівщиристь останніх місяців, унаслідок якої я зрікався, зраджував її. Її зникнення — кара за те.

Інколи я намагався переконати себе, що то була не вона, я бачив не її. Як можна бути впевненим, що то вона, якщо я навіть не роздививсь як слід обличчя? Невже б я, якби то була вона, не впізнав її? Невже я не можу бути впевненим, що то не могла бути вона?

Але я знав, що то була Ганна. Вона стояла й дивилась — і було вже запізно!

Частина II

1

Відколи Ганна виїхала з міста, я ще якийсь час усюди шукав її очима, аж поки звик, що пополудні вже ніколи не побачу її постать, аж поки перестав, побачивши книжку й розгорнувши її, запитувати себе, чи годиться вона для читання вголос. Минув ще якийсь час, і моє тіло вже не тужило за нею, інколи я й сам помічав, як мої руки та ноги уві сні шукають її навпомацки, а мій брат за столом не раз запевняв, що я уві сні гукав якусь Ганну. Пригадую години з школі, коли я мріяв про неї, думав тільки про неї. Згодом чуття провини, що ятрило мене в перші тижні, вивітрилось. Я уникав її будинку, ходив іншою дорогою, а за півроку моя родина переїхала в інший район міста. Не те що я забув Ганну. Але певної миті спогад про неї перестав супроводити мене. Вона лишилася позаду, як лишається місто, коли

дорога веде далі. Воно там, десь позаду, туди можна поїхати й пересвідчитись у цьому. Але навіщо?

Про свої останні роки в школі та перші в університеті я згадую як про щасливі роки. А водночас можу розповісти про них дуже небагато. Вони були безтурботні; випускні экзамени в школі та обране внаслідок скрутного матеріального становища вивчення юриспруденції видавалися мені не важкими, дружба, кохання і розлуки не були тягарем для мене, не завдавали мені мук. До всього я ставився з легкістю — ніщо мене не обтяжувало.

Напевне, саме тому лишилося так небагато спогадів. Чи, може, я сам їх лишив так мало? Я запитую себе, чи взагалі можлива така річ, як щасливі спогади. Коли подумати трохи довше, я пригадую досить ганебні й прикрі ситуації і знаю: я хоч і попрощався зі спогадами про Ганну, але не звільнився від них. Після мене Ганна вже не принижена й не звинувачує й не відчувається звинуваченою, нікого вже не кохає так, щоб утрата коханого завдавала мук, — у цьому всьому я був тоді безперечно впевнений, хоча та впевненість ще не набула форми виразних суджень.

Я набув зверхніх, зарозумілих манер, вдавав, ніби мене ніщо не зворушує, ніщо не обходить, ніщо не бентежить. Я не зважав ні на що й пригадую одного вчителя, що таки помітив у мені ці риси й заговорив про них, але я дав йому зухвалого відкоша. Пригадую ще й Софі. Невдовзі після виїзду Ганни з міста в Софі виявили сухоти. Вона три роки провела в санаторії й повернулася тоді, коли я саме став студентом. Дівчина почувалася самотньою, намагалася відновити зв'язки з давніми друзями, і мені було неважко запасти їй у серце. Коли ми переспали, Софі помітила, що насправді вона мені цілком байдужісінька, й проказала крізь сльози: «Що діється з тобою, що діється з тобою!» Пригадую ще й свого дідуса, що, коли я востаннє провідував його незадовго до його смерті, він хотів поблагословити мене, але я сказав, що не вірю в такі речі й не надаю їм ніякої ваги. Мені тепер важко уявити, що після такої поведінки я міг почуватися добре. Але пригадую й те, що я розчулювався мало не до сліз, коли йшлося навіть про незначні вияви кохання та уваги, байдуже, адресовані мені чи кому іншому. Інколи вистачало навіть сцени з фільму. Оця незворушність та вразливість часом видавалися мені підозрілими.

2

Ганну я знову побачив у залі суду.

То був не перший процес над обслугою концтаборів і аж ніяк не найбільший. Професор, один з небагатьох, що досліджували тоді нацистську минувшину та пов'язані з нею судові процеси, зробив той процес темою семінару, сподіваючись із допомогою студентів простежити його з початку до кінця та оцінити. Я вже й не пам'ятаю, що він хотів перевірити, підтвердити чи спростувати. Пригадую, що на семінарі ми говорили про заборону покарань за злочини, скоєні в минулому. Чи досить, щоб стаття, за якою засуджують охоронців і катів концтаборів, була в кримінальному кодексі ще тоді, коли вони коїли свої злочини, чи, може, все залежить від того, як розуміли та застосовували ту статтю за часів, коли вони коїли злочини, від того, що

саме тоді дію тієї статті на них не поширювали? Що таке право? Те, що записане в кодексі, чи те, що справді утверджують і чого дотримуються в суспільстві? Або, може, право – це те, що утверджують, байдуже, є стаття в кодексі чи ні, й чого слід дотримуватись, як не хочеш скоїти щось нечисте? Професор, літній добродій, що повернувся з еміграції, але й далі був мов чужим у німецькій юриспруденції взяв участь у тих дискусіях, доклавши всю свою ерудицію, а водночас зберігаючи і певну дистанцію від того, що для розв'язку проблеми вже не потрібна ерудиція. «Погляньте на звинувачених, – казав він, – серед них ви не знайдете жодного, хто б справді думав, ніби тоді він мав право вбивати».

Семінар почався взимку, судовий процес – навесні. Суд тягнувся багато тижнів. Судові засідання відбувалися з понеділка по четвер, і на кожен з цих чотирьох днів професор призначив групу студентів, що мали вести дослівний протокол. У п'ятницю відбувався семінар, і ми аналізували події, які сталися протягом тижня.

Аналіз! Аналіз минувшини! Ми, студенти, що ходили на той семінар вважали себе за авангард аналітичних досліджень. Ми розчахували вікна і впускали повітря – вітер, що нарешті вимете порох, якому суспільство дозволило притрусити жажіття минувшини. Ми дбали про те, щоб люди могли дихати й бачити. Ми теж спиралися не тільки на юридичну ерудицію. Ми були твердо переконані: засуджувати треба. Не менш твердо вірили, що це тільки на перший погляд ідеться про засудження тих або тих охоронців і катів концтаборів. Перед судом, на нашу думку, мало постати все покоління, що вдавалось до послуг катів і охоронців, не перешкоджало їм або принаймні не відкинуло їх, як можна було б відкинути після 1945 року, й на семінарі, присвяченому аналізу та з'ясуванню, ми засуджували його до ганьби.

Наші батьки виконували за третього райху найрізноманітніші функції. Чимало батьків були на фронті, серед них два чи три офіцери вермахту і один офіцер-есесівець, дехто працював у судовій або адміністративній сфері, були серед наших батьків і викладачі та вчителі, а один студент навіть мав дядька, що служив на високій посаді в Міністерстві внутрішніх справ. Я був певен, що вони, якби ми запитали їх, а вони відповіли нам, висловили б найрізноманітніші думки. Мій батько не хотів говорити про себе. Але я знав, що він утратив посаду доцента філософії через лекцію про Спінозу, тож під час війни годував і себе, і нас, працюючи редактором у видавництві туристичних карт і книжок. Як дійшло до того, що я засудив його до ганьби? Але я таки засудив. Ми всі засуджували своїх батьків до ганьби, навіть якщо могли звинуватити їх лиш у тому, що після 1945 року вони терпіли серед свого загалу злочинців.

У нас, слухачів того семінару, сформувалася сильна групова ідентичність. Ми були студенти семінару з концтаборів, – спершу нас називали так інші студенти, а потім і ми самі. Те, що робили ми, решту не цікавило, дехто не розумів нас, дехто просто цурався. Тепер я думаю, що завзяття, з яким ми дізнавалися про жажіття і квапились розповісти про них іншим, насправді було гидким. Що страхотливіша була подія, про яку ми читали або чули, то впевненіші ставали ми у своїй місії просвіти і звинувачень. Навіть коли від тих подій нам забивало дух, ми з тріумфом підносили їх. Дивіться!

Я записався на той семінар з дурної цікавості. Адже це було щось зовсім інше, неторговельне право, не винність і не спільництво, не збірник

«Саксонське дзеркало» і не якась давнина з філософії права. Зарозумілі та зверхні манери, які я засвоїв, я приніс із собою на семінар. Але тієї зими я помітив, що дедалі меншою мірою можу стояти осторонь — і від подій, про які ми читали або чули, й від завзяття, що опанувало учасників семінару. Спершу я запевняв себе, що прагну перейнятися тільки науковим завзяттям, або принаймні ще морально-політичним. Але мені хотілося більшого, я прагнув цілком поділити спільне завзяття. Інші, щоправда й далі могли відчувати, що я тримаюсь на відстані й виявляю зарозумілість. Зате сам я протягом тих зимових місяців виразно відчував свою причетність до спільних зусиль і знав, що я чесний не тільки з собою, а й з тим, що я роблю, і тими, з ким роблю.

3

Судовий процес відбувався в іншому місті, машиною туди можна було доїхати менше ніж за годину. Я ще ніколи там не був. Машину вів інший студент. Він виріс у тому місті і знав його.

Був четвер. Засідання суду почалися в понеділок. Перші три дні засідань були присвячені скаргам адвокатів на упередженість. Ми були четвертою групою, і саме ми стали свідками властивого початку процесу — особистого допиту свідків.

Ми їхали через Бергштрассе, навколо цвіли сади. Ми були в піднесеному, окриленому настрої: тепер ми нарешті побачимо, до чого нас готували. Ми почувалися не просто глядачами, слухачами і протоколістами. Адже дивитися, слухати і вести протокол — це наш внесок до аналізу.

Суд відбувався у будинку початку століття, який, проте, не мав помпезності та похмурості, що часто були властиві судовим будівлям тієї доби. Зала, де засідав суд присяжних, мала по ліву руку ряд великих вікон, матові шибки яких не давали побачити, що надворі, зате пропускали багато світла. Перед вікнами сиділи прокурори, тож під яскравим весняним або літнім сонцем можна було побачити тільки їхні контури. Суд, троє суддів у чорних мантиях і шестеро судових засідателів сиділи у передній частині зали, а лава підсудних, що містилася праворуч, з огляду на численність підсудних та адвокатів з 'їхніми столами і стільцями тягнулась аж до середини зали, далі вглиб ішли місця для публіки. Деякі звинувачені та адвокати сиділи плечима до нас. Ганна теж сиділа плечима до нас. Я впізнав її тільки тоді, коли назвали її ім'я, вона підвелася і ступнула вперед. Звичайно, я одразу згадав ім'я: Ганна Шміц. Потім упізнав її постать, голову, що видавалася чужою, бо коси були зібрані у вузол, шию, широку спину та дужі руки. Трималася вона прямо. Міцно стояла на обох ногах. Руки вільно звисали. Була вбрана в сіру сукню з короткими рукавами. Я впізнав її, але не відчув нічого. Я не відчув нічого.

Так, вона хотіла стояти. Так, народилася 21 жовтня 1922 року в Германштадті й тепер їй сорок три роки. Так, працювала в Берліні на заводі Сименса, а восени 1943 року пішла у війська СС.

— Ви добровільно пішли в СС?

— Так.

— Чому?

Ганна не відповіла.

— Чи правда, що ви пішли в СС, хоча на заводі Сименса вам пропонували місце десятника?

— Що тут означає «хоча»? — підскаочив Ганнин адвокат. — То ви стверджуєте, мовляв, жінці було б краще бути десятником на заводі Сименса, ніж іти в СС? Робити рішення моєї підзахисної предметом такого питання нічим не виправдане!

Він сів. То був єдиний молодий адвокат, решта були літніми людьми, деякі, як виявилось невдовзі, давніми нацистами. Ганнин адвокат уникав їхнього жаргону і тез. Але його виповнювало те покvapне завзяття, яке шкодило його клієнтці не менше, ніж націонал-соціалістичні фрази його колег їхнім клієнткам. Він, щоправда, домігся, що роздратований голова суду вже не наполягав на питанні, чому Ганна пішла в СС. Проте лишилося враження, що вона подалась у військо з власної волі й без потреби. А коли один з засідателів запитав Ганну, якої роботи вона сподівалася в СС, і Ганна відповіла, що СС на заводі Сименса, а також на інших підприємствах набирав жінок на караульну службу, бо вона зголосилася і її взяли до війська, те негативне враження аж ніяк не розвіялось.

Голова суду примусив Ганну підтвердити, що до весни 1944 року вона служила в Аушвіці, а до зими 1944/45 року в одному невеличкому таборі коло Кракова, потім разом із полоненими рушила на захід і служила й там, наприкінці війни опинилась у Каселі, а згодом жила там-то й там-то. Вісім років прожила в моєму рідному місті; то був найдовший період її життя на одному місці.

— Може частою зміною місця проживання можна обґрунтувати намагання сховатися, — не приховував своєї іронії адвокат. — Моя підзахисна перебираючись кудись чи виїжджаючи звідкись, завжди реєструвалась у поліції. Ніщо не свідчить, ніби вона тікала, немає нічого, що вона намагалася б приховати. Може, з огляду на серйозність висунутих звинувачень і ризик спричинити громадське обурення, суддям видавалося неможливим лишити мою клієнтку на свободі? Що ж, високий суд мав суто нацистську підставу для арешту. Її запровадили нацисти та коли нацистів не стало, її відкинули. Такої підстави більше не існує.

Адвокат промовляв із тією зловтіхою, з якою завжди подавав кожну пікантну істину.

Я перелякався. Я помітив, що вважав арешт Ганни за цілком природний і правильний. І то не з огляду на звинувачення, серйозність закидів і силу підозр, про що я тоді ще нічого точно не знав, а тому, що вона була у в'язниці за межами мого світу, за межами мого життя. Я хотів, щоб вона була далеко від мене, така недосяжна, щоб могла лишитися простим спогадом, яким вона стала й була для мене в минулі роки. Якщо адвокат матиме успіх, я мушу бути готовим до зустрічі з нею й буду змушений з'ясувати собі, як я

хочу й повинен зустрітися з нею. Я не бачив ніякої причини, чому він не міг би домогтися успіху. Якщо Ганна досі не намагалася втекти, чому вона повинна вдаватися до таких спроб тепер? І що вона могла приховувати? Про інші підстави для арешту тоді ще не говорили.

Голова суду знову видався роздратованим, і я почав розуміти, що це його своєрідні хитрощі. Щоразу коли ту або іншу фразу голова вважав за прикру недоречність, яка перешкоджає судовому розглядові, він знімав окуляри, роздивлявся промовця короткозорим, невпевненим поглядом, морщив чоло і або не звертав уваги на фразу, або починав зі слів «Отже, ви стверджуєте» чи «Отже, ви хочете сказати» і повторював фразу, не полишаючи жодного сумніву, що він не мав бажання розглядати її і що немає ніякого сенсу силувати його до цього розгляду.

— Отже, ви стверджуєте, що суддя хибно витлумачив ту обставину, що підозрювана не реагувала на жоден лист і на жодну повістку — і з поліції, і з прокуратури — і не з'явилася до судді? Ви хочете подати клопотання про скасування наказу про арешт?

Адвокат подав клопотання, і суд відхилив його.

4

Я не пропустив жодного дня судових засідань. Решта студентів дивувалися мені. Професор радів, що один з-поміж нас подбав про те, щоб наступна група дізнавалася, що чула й бачила попередня група.

Лише раз Ганна подивилася на публіку і в мій бік. Здебільшого під час усіх судових засідань Ганна, коли жінка унтер-офіцер поліції заводила її в залу й вона сідала на своє місце, дивилася на суддів. Така поведінка видавалася зарозумілістю, не меншою зарозумілістю було й те, що вона не спілкувалася з рештою звинувачених і навряд чи розмовляла зі своїм адвокатом. А втім, що довше тривало судові засідання, то менше розмовляли між собою й решта звинувачених. Під час перерв у засіданні вони стояли зі своїми родичами і друзями, а вранці, побачивши їх серед публіки, підморгували їм і тукали їх. Ганна під час перерв сиділа на своєму місці.

Отож я її бачив ззаду. Я бачив її голову, потилицю, плечі. Я вгадував її реакції, дивлячись на її голову, потилицю, плечі. Коли йшлося про неї, вона піднімала голову ще вище. Коли Ганна відчувала, що до неї ставляться несправедливо, обмовляють її, нападають на неї, і їй хотілося заперечити, її плечі подавалися вперед, шия надималася, на ній виразніше проступали м'язові волокна. Заперечення раз по раз не мали успіху, і раз по раз опускалися її плечі. Вона була надміру напружена, немов не могла дозволити собі невимушено стенути плечима чи похитати головою. Не дозволяла вона собі й нахилити голову вбік, опускати її, підпирати рукою. Була немов заморожена. Отак сидіти було, напевне, важко.

Інколи, окремі пасма волосся вибивалися з туго зав'язаного вузла, кучерявилися і звисали, протяг погойдував їх на шиї. Інколи Ганна вбирала сукню, виріз якої був досить широкий, щоб можна було побачити родимку на

лівому плечі. Тоді я пригадував, як дмухав, здуваючи коси з її шиї, й цілував ту родимку, обцілював шию. Але спогад був простою реєстрацією. Я нічого не відчував.

Під час судових засідань, що тривали не один тиждень, я нічого не відчував, мої почуття стали немов приглушені. Часом я намагався спровокувати їх, уявити якомога виразніше, як Ганна коїть закинуті їй злочини; уявити й те, про що мені нагадували пасма волосся на її шиї та родимка на плечі. Я мав таке враження, ніби пальці однієї руки щипають другу руку, яка заціпіла після ін'єкції. Рука не знає, що її щипають пальці, пальці знають, що щипають руку, і мозок першої миті нічого не розрізняє. Та наступної миті він уже знову сприймає точно. Можливо руку вщипнули так сильно, що те місце на хвильку побіліло. Потім кров приливає знову, шкіра знову набирає природної барви. А почуття однак не повертаються.

Хто дав мені ту ін'єкцію? Може, я сам, бо без того заціміння я не зміг би витримати? Заціміння діяло не тільки в залі суду й не тільки тому, що я ставився до Ганни так, немов хтось інший кохав і жадав її, хтось, кого я добре знав, хоча то був не я. Та й в усьому іншому я стояв поряд із собою й придивлявся до себе, бачив себе в університеті, бачив, як спілкуюся з батьками, братом і сестрами, з друзями, хоча внутрішньо нічим не був пов'язаним із ними.

Згодом мені почало здаватися, ніби таке саме заціміння й нечулість я бачу і в інших людях. Але не в адвокатах, що залежно від особистого та політичного темпераменту протягом усього процесу були сповнені або задержуватого, сварливого завзяття, або педантичної уїдливості, або галасливого, незворушного зухвальства. Щоправда, засідання виснажувало їх: увечері вони були втомлені, дехто ставав ще галасливіший. Та вночі вони знову набиралися сили чи просто надималися і наступного ранку знову, як і вчора вранці, гриміли й шикали. Прокурори намагались не відставати й теж день у день засвідчували те саме войовниче завзяття. Але тут їх чекала невдача: передусім тому, що предмет і результати розгляду жахали їх, а згодом тому, що почало діяти заціміння. Та найдужче воно впливало на суддів і засідателів. Жахіття, про які їм розповідали й підтверджували їх, — інколи крізь сльози, інколи тремким, уривчастим голосом, інколи зацьковано й розгублено, — протягом перших тижнів судового процесу вочевидь приголомшували їх, вони насилу зберігали самовладання. А потім їхні обличчя знову стали звичайними, вони могли, усміхаючись, шепнути один одному якусь заувагу або навіть виявити нетерпіння, коли який-небудь свідок починав товкти воду в ступі. Коли в ході процесу була пообіцяна подорож до Ізраїлю, звідки мали привезти одного свідка, всі зраділи такій перспективі. Щоразу гостро відчували всю моторошність минулих подій тільки решта студентів. Вони приїздили на засідання раз на тиждень, і щоразу все повторювалось: жахіття вдирались у повсякденне життя. Я, день у день сидючи в залі суду, спостерігав їхню реакцію з певної відстані.

Так само і в'язень концтабору, кілька місяців проживши в ньому і звикнувши до нього, з байдужістю споглядає страх тих, хто вперше потрапив до табору. Споглядає з тим самим зацімінням, з яким дивиться на вбивства і смерть. В усіх спогадах тих, хто пережив концтабір, написано про те заціміння, що стишує всі життєві функції, коли байдужість, жорстокість, смерть у газових камерах та у вогненних печах стають повсякденністю. В небагатослівних

розповідях самих злочинців ті газові камери та печі теж поставали як деталі повсякденного життя, зводячи до кількох убогих функцій і злочинців, що у своїй байдужості, жорстокості та отупінні й самі були неначе зацікавлені, мов упоєні. Мені здавалося, ніби звинувачені ще досі й уже назавжди перебувають у тому зацікавленні, закам'яніли в ньому.

Ще тоді, коли я став співучасником того зацікавлення, яке охопило не тільки злочинців та їхні жертви, а й нас, що як судді та засідателі, прокурори й протоколісти тільки згодом дізналися про скоєні жахіття, тоді, коли я став порівнювати злочинців і жертви, живих і мертвих, тих, хто пережив той жах, і тих, хто вже не застав його, мені стало погано, і погано мені й тепер. Чи можна отак порівнювати? Коли в розмові я тільки обережно підступав до можливості такого порівняння, я завжди неодмінно наголошував, що це порівняння аж ніяк не робить відносною різницю між тим, чи людину загнано в світ концтаборів, а чи вона сама подалася туди, чи вона зазнавала, а чи завдавала страждань, – навпаки, ця різниця має щонайбільшу, найвирішальнішу вагу. А результатом було те, що від мене відсахувались, обурювалися моїми словами, якщо я висловлював їх не як реакцію на заперечення інших, а ще до того, як вони взагалі могли щось заперечити.

Водночас я запитую себе – і запитував ще тоді, – як, власне, моє покоління нащадків має ставитися до інформації про жахіття знищення євреїв? Невже ми повинні не думати, бути неспроможні збагнути те, що є незбагненим, неевже нам не можна порівнювати те, що годі порівняти, неевже нам не можна розпитувати, бо людина, яку ми розпитуємо, навіть якщо й не сумнівається в тих жахіттях, усе-таки перетворює їх на тему повідомлення, а не вважає за те, перед чим можна лише зацікавитися, сповнившись страху, ганьби і провини? Й неевже нам треба жити, лише зацікавившись зі страху, ганьби та провини? Задля чого? Ці слова не означають, що завзяте прагнення аналізувати і з'ясовувати, з яким ми взяли участь у тому семінарі, було просто втрачене в процесі судових засідань. Але чому одні, нечисленні, мають засуджувати й карати, а ми, покоління нащадків, повинні зацікавитися, сповнені жаху, ганьби і провини, – хіба так має бути?

5

Другого тижня зачитували звинувачення. Читали його півдня, – півдня складних синтаксичних конструкцій. Звинувачені, по-перше, скоїли... крім того... далі вони... Відповідно до статті такої і такої це становить склад злочину... до того ж є ще такі обставини... подальші факти... їхні дії протизаконні й злочинні. Ганну звинувачували разом з чотирма іншими жінками.

П'ятеро звинувачених жінок були наглядачками в одному невеличкому таборі поблизу Кракова, своєрідному форпості Аушвіцу. До того табору їх перевели з Аушвіцу навесні 1944 року, вони замінили наглядачок, що або загинули, або були поранені, коли вибухнув завод, на якому працювали полонені жінки. Один пункт звинувачення стосувався їхніх дій в Аушвіці, проте видавався незначущим супроти інших звинувачень. Я вже не пам'ятаю його. Може, він стосувався не Ганни, а тільки решти жінок? Може, він мав невелике значення лиш у порівнянні з іншими звинуваченнями чи й сам по собі? А може, просто

видавалося нестерпним арештовувати кожного, хто служив в Аушвіці, тільки за те, що він був там, а не за його дії?

Звичайно, ці п'ятеро звинувачених не могли керувати табором. Там був комендант, охорона, багато інших наглядачок. Більшість охоронців і наглядачок загинули під бомбами, що однієї ночі поклали край перегону в'язнів на захід. Дехто втік ще тієї самої ночі, і знайти їх було не легше, ніж коменданта, що втік ще тоді, коли табір рушив на захід.

Власне, ніхто з в'язнів не пережив тієї ночі під бомбами. Щоправда, дві душі таки вижили, мати й донька, і донька написала книжку про табір і перехід на захід, опублікувавши її в Америці. Поліція і прокуратура знайшли не тільки п'ятьох звинувачених, а й поодиноких свідків, що жили в селі, де нічний наліт зупинив похід в'язнів на захід. Найважливішими свідками були донька, що приїхала до Німеччини, й мати, що лишилася в Ізраїлі. Щоб узяти свідчення матері, суд, прокурори і адвокат поїхали до Ізраїлю, і то був єдиний етап судового розгляду, коли я не міг бути присутнім.

В одному з головних пунктів звинувачення йшлося про добір у таборі. Щомісяця з Аушвіцу присилали десь шістдесят нових жінок і таку саму кількість відправляли назад в Аушвіц, за винятком тих, хто тим часом помер. Усі знали, що жінок в Аушвіці вбивають; назад відсилали тих жінок, які вже не мали сили працювати на заводі. То був завод, де виготовляли набої, й сама праця на ньому була неважка, але ту працю жінки навряд чи й починали, бо мусили будувати: вибух, що стався навесні, завдав заводові тяжких руйнувань.

Другий головний пункт звинувачення стосувався ночі, коли впали бомби і скінчилося геть усе. Охоронці й наглядачки замкнули в'язнів – кілька сотень жінок – в одній сільській церкві, більшість жителів покинули те село. Впало лише дві бомби, мабуть, їх скидали на залізницю, що йшла поряд, або на фабрику, або ж просто скинули, бо вони лишилися зайві після нальоту на велике місто. Одна потрапила в пасторський будинок, де спали охоронці й наглядачки, друга – в церковну дзвіницю. Спершу загорілася дзвіниця, потім церковний дах, згодом охоплені полум'ям балки впали всередину церкви, загорілися стільці й лави. Важкі двері були замкнені. Звинувачені могли відкрити їх. Вони не відкрили, і замкнені в церкві жінки згоріли.

Для Ганни хід цього процесу навряд чи міг бути ще гіршим. Іще під час особистого допиту вона справила на суд досить несприятливе враження. Коли прочитали звинувачення, заявила, мовляв, дещо не відповідає дійсності; голова суду роздратовано нагадав їй, що перед початком головного засідання вона мала досить часу, щоб вивчити звинувачення й подати свої заперечення, а тепер, коли це засідання почалося, вже судове слідство з'ясує, що саме у звинуваченні відповідає дійсності, а що ні. Коли на початку судового слідства голова суду запропонував не зачитувати німецького варіанта доньчиної книжки, що, підготовлений до публікації одним німецьким

видавництвом, був доступний у рукописі всім учасникам процесу, Ганна повинна була дати свою згоду, й під роздратованим поглядом голови суду адвокат переконував її, але вона відмовилась. Не хотіла вона й визнати, ніби під час одного попереднього судового допиту призналася, що мала ключа від церкви. Вона не мала ключа, ніхто не мав ключа, взагалі не було якогось одного ключа від церкви, бо було багато ключів до багатьох дверей, вони зберігалися зовні в слюсарні. Але в протоколі її судового допиту, який вона читала й підписала, стояло по-іншому, а коли вона запитала, чому їй намагаються щось накинути, її ситуація не поліпшилась. Вона запитувала не гучно, не сварливо, проте наполегливо, причому, на мій погляд, можна було і помітити, й почути, що вона збентежена та безпорадна, а кажучи, ніби їй щось накидають, вона аж ніяк не звинувачувала в порушенні закону. Але голова суду зрозумів її слова саме так і гостро відреагував на них. Ганнин адвокат скочив на ноги й заговорив із квапливим завзяттям, проте його запитали, чи закид своєї клієнтки він вважає за свій, тож бідолаха знову сів.

Ганна намагалася виправити ситуацію. Заперечила, ніби мала на увазі, що до неї ставляться несправедливо, й визнала, мовляв, на її думку, її звинувачують на законних підставах. Заперечувала Ганна затято, а визнавала охоче, немов тим визнанням здобувала право заперечувати або немов разом із запереченням брала на себе обов'язок визнавати те, що, як бути чесною, вона не могла спростувати. Проте не помітила, що її наполегливість розсердила голову суду. Вона анітрохи не відчувала середовища, не усвідомлювала правил, за якими відбувалася гра, не розуміла формул, згідно з якими визначали винність і невинність, осуд і виправдання. Її адвокат мав би компенсувати Ганні чуття ситуації, якого їй бракувало, повинен був мати більше досвіду та впевненості, або ж, коли сказати просто, мав би бути кращим. Або ж Ганна не повинна була так ускладнювати йому завдання; вона відверто відмовляла йому в довірі, проте й не обрала якогось іншого адвоката, що був би гідний її довіри. Адвоката їй призначив сам суд.

Інколи Ганна начебто досягала невеличкого успіху. Пригадую її допит із приводу добору в таборі. Решта звинувачених заперечували, що коли-небудь мали якусь причетність до того добору. Ганна охоче призналася, що брала в ньому участь, проте не одна, а як і решта й разом із рештою, тому голова суду подумав, що на неї можна натиснути.

— Як відбувався добір?

Ганна розповіла, що наглядачки домовились між собою, щоб із кожної з шести однакових за розмірами табірних зон виділяти по десять в'язнів, отож разом шістдесят, проте, залежно від рівня захворюваності в тій або іншій зоні, ці цифри могли коливатися, зрештою всі чергові наглядачки спільно вирішували, кого слід відправити.

— Ніхто з вас не відмовлявся, ви всі вирішували разом?

— Так.

— А хіба ви не знали, що посилає в'язнів на смерть?

— Ні, але ж надходили нові, і старі мали звільнити для них місце.

— Отож, прагнучи звільнити місце, ви казали: «Тебе, тебе і тебе треба послати назад і заподіяти вам смерть?»

Ганна не зрозуміла, про що голова суду хотів запитати її цим реченням.

— Я... тобто... А ви що робили б тоді? — Ганна запитувала цілком серйозно. Вона не знала, що іншого вона мала робити тоді і чи взагалі можна було робити щось інше, й тому хотіла, щоб саме голова суду, який, здається, знав усе, відповів, що він робив би в тій ситуації.

На якусь мить запала тиша. В німецькому кримінальному судочинстві підсудний ніколи не ставить запитань суддям. Він повинен, він не може обминати запитання або уникати їх, висловлюючи якісь докори, відповідаючи на запитання запитанням. Це всім було ясно, навіть голові суду, і я зрозумів тепер, чому він, хитруючи, вдавав роздратованість: то була його маска. Сховавшись під нею, він міг виграти трохи часу і знайти відповідь. Але небагато: що довше він мовчав, то більше зростали напруга і чекання, то кращою мала бути відповідь.

— Є речі, до яких людина просто не повинна братись і від яких людина, якщо не йдеться про саме її життя, повинна відмовлятися.

Мабуть, цих слів вистачило б, якби, проказуючи їх, він говорив про Ганну, а то і про самого себе. А балачки про те, що треба і чого не можна робити, і те, якою може бути плата за відмову, аж ніяк не відповідали серйозності Ганниного запитання. Ганна хотіла знати, що конкретно вона мала б робити у тій ситуації, а не чути повчання, мовляв, є речі, яких людина не робить. Відповідь судді видалась безпорадною й жалюгідною. Це зрозуміли всі. Люди відповіли розчарованими зітханнями й зачудовано подивились на Ганну, що певною мірою виграла словесний поєдинок. А сама вона поринула в роздуми.

— Отже, я... я не... не повинна була зголошуватись, коли працювала в Сименса?

То було запитання не до судді. Вона говорила сама з собою, вагаючись, запитувала себе, бо ще ніколи не ставила собі такого запитання й сумнівалася, чи слушне воно, не знала, чи є на нього відповідь.

7

Наполегливість, із якою заперечувала Ганна, дратувала суддю, але готовність, із якою вона зізнавалася, не менше дратувала й решту підсудних. Для їхнього захисту, а також для захисту самої Ганни така поведінка була згубна.

Власне, характер свідчень був сприятливим для підсудних. Доказами на користь першого головного пункту звинувачень були тільки свідчення матері й доньки, що вижили, та доньчина книжка. Добрий адвокат, не зачіпаючи суті свідчень матері й доньки, міг би цілком вірогідно заперечити, що саме ці підсудні здійснювали добір. Адже твердження свідків були неточні й не могли бути точними; крім того, був ще комендант, охоронці, інші наглядачки, існувала ієрархія функцій і наказів, з якою в'язні стикалися

тільки почасти, а отже, тільки почасти могли розповісти про неї. Так само і з другим пунктом звинувачення. Мати й донька були замкнені в церкві й нічого не могли сказати про те, що діялося за її стінами. Підсудні, щоправда, не могли стверджувати, боцімто їх не було там. Інші свідки, що тоді жили в селі, розмовляли з ними й пам'ятали їх. Але ці інші свідки мали стерегтися, щоб і їм не кинули закид, мовляв, вони самі могли врятувати в'язнів. Якщо там були тільки звинувачені, то хіба не могли селяни впоратися з кількома жінками й самі відкрити двері церкви? Хіба не мали вони теж дотримуватись тієї самої лінії захисту, що й підсудні, які – а також і вони, свідки, – начебто діяли під примусом, що правив за пом'якшувальну обставину? Скажімо, запевняти, мовляв, скорившись силі або наказові охоронців, що все-таки не розбіглись і далі керували наглядачками, вони якийсь час були відсутні, наприклад несли пораненого в лазарет, а потім одразу повернулися.

Коли адвокати решти підсудних помітили, що така стратегія розбивається об добровільні зізнання Ганни, вони вхопилися за іншу стратегію, намагаючись скористатися тими зізнаннями, щоб звинуватити Ганну і зменшити тягар звинувачень для решти підсудних. Адвокати взялися до діла з суто професійної дистанції. Решта підсудних допомагали їм обуреними запереченнями.

– Ви сказали, ви знали, що посилаєте в'язнів на смерть, – але ж це стосується тільки вас, хіба не так? Звідки ви могли знати, що саме знають ваші колеги? Може, то тільки ваші припущення і, зрештою, ви не знали напевне, правда? – звернувся до Ганни адвокат котроїсь підсудної.

– Але ж усі ми знали...

– «Ми», «усі ми», – мабуть, це простіше вимовити, ніж казати «я», «тільки я»? А чи правда, що ви, тільки ви, мали в таборі своїх підопічних, певне, молоденьких дівчат, якийсь час одну, а потім уже іншу?

Ганна завагалася.

– Гадаю, я була не єдина, що...

– Падло ти брехливе! То були твої любки, твої, тільки твої! – огидно викривляючи рот, вочевидь розлютилась інша підсудна, дебела, огрядна, мов квочка, жінка.

– А може бути таке, що ви кажете «знали» там, де ви хіба що могли припускати, і «гадаю» там, де ви просто вигадуете?

Адвокат похитав головою, немов із гірким жалем уже слухав її ствердну відповідь.

– Чи правда, що всі ваші підопічні, коли набридали вам, поверталися з наступною партією в Аушвіц?

Ганна не відповіла.

– То був ваш окремий, ваш особистий добір, правда? Ви вже не хотіли їх бачити і тепер прагнете прикритися тим, що начебто виробляли всі. Але ж...

— О Господи! — Донька, що, давши свої свідчення, сиділа поміж публіки, сплеснула руками перед обличчям. — Як я могла забути!

Голова суду запитав її, чи хоче вона доповнити свої свідчення. А вона навіть не чекала, поки її покличуть наперед. Підвелася й говорила зі свого місця серед публіки:

— Атож, вона мала любок, завжди якусь молоденьку, кволу, тендітну дівчину, брала їх під свою опіку і дбала, щоб вони не працювали, давала їм найкраще місце, краще піклувалася і краще годувала їх, а ввечері забирала до себе. Ті дівчата не мали права розповідати, що там діялось вечорами, і ми думали, ніби вона... тим паче, що всі вони потрапляли до партій на Аушвіц, ніби вона втішалася ними, а потім пересичувалась. А насправді було не так, якось одна з них заговорила, і ми дізналися, що дівчата читали їй уголос, вечір у вечір. Це було краще, ніж якби вони... атож, краще, ніж якби вони, знесилівши, вмерли на тому будівництві, я, певне, думала, що так краще, інакше не забула б цього ніколи. Та, чи було це краще.

Вона сіла.

Ганна обернулась і глянула на мене. Її погляд одразу знайшов мене, тож я здогадався, що вона знала увесь час про мою присутність. Ганна, дивилась мені просто у вічі. Її погляд ні про що не просив, нічого не благав, ні в чому не запевняв і нічого не обіцяв. Вона просто дивилась. Я побачив, яка вона напружена й виснажена. Мала синці під очима, а на кожній щоці згори вниз прорізалася зморшка, якої давніше не було, ще не глибока, та однаково схожа на рубець. Я почервонів під її поглядом, і вона відвернулася, знову почала дивитись на суддів.

Голова суду запитав адвоката, що запитував Ганну, чи є в нього інші запитання до підсудної. Той захотів дізнатися про це в Ганниного адвоката. Запитай її, думав я. Запитай її, чи вона тому обирала кволих і тендітних дівчат, що інакше вони б не витримали роботи на будівництві, що інакше їх відвезли б із наступною партією в Аушвіц, і тому бодай останній місяць життя вона робила стерпним для них. Скажи їм про це, Ганно. Скажи, що хотіла полегшити їм останній місяць життя. Що саме це було причиною, чому ти обирала тендітних і кволих. Що не було й не могло бути ніякої іншої причини. Та адвокат ні про що не запитував Ганну, а сама вона мовчала.

Німецький переклад книжки, яку написала донька про своє табірне життя, опублікували тільки після процесу. Щоправда, на процесі вже був рукопис, але читати його давали лиш учасникам процесу. Я був змушений читати ту книжку англійською мовою, і ця праця була мені тоді ще тяжка і незвична. Чужа, ще не опанована мова, з якою доводиться воювати, завжди становить своєрідну суміш дистанції і близькості. Можна докладно опрацювати книжку і все-таки не засвоїти її. Вона лишається не менш чужою, ніж мова.

Через багато років я перечитав її і збагнув, що дистанцію створює сама книжка. Вона не запрошує до ототожнення й не пробуджує симпатій ані до матері, ані до доньки, ані до тих жінок, з якими вони обидві поділяли долю в різних таборах, а зрештою в Аушвіці та під Краковом. Старости бараків, наглядачки та охоронці набували певних рис і контурів тільки внаслідок свого ставлення до в'язнів, що могло бути або кращим, або гіршим. У книжці відчувається дух зацікавлення, що його я вже намагався описати. Та навіть у тому зацікавленні донька не втратила спроможності реєструвати й аналізувати. І вона нічим не занепастила книжку — ані співчуттям до самої себе, ані усвідомленням, що вона вибралася, вижила і табірні роки не тільки зміцнили її, а й посприяли формуванню літературного таланту. Вона писала про себе і свою розважливу, як на її юні літа, й прогнозувати поведінку з тією самою тверезістю та ясністю, з якою писала про все інше.

Ганна не постає в тій книжці ані під своїм ім'ям, ані так, щоб її можна було впізнати та ідентифікувати. Інколи мені здавалося, начебто я впізнаю її в одній наглядачці, що, як написано, була молода, гарна й вирізнялася сумлінністю виконання своїх обов'язків, але певності я не мав. Коли я дивився на решту підсудних, то тільки Ганна могла бути тією зображеною в книжці наглядачкою. Та були й інші наглядачки. В одному таборі донька знала наглядачку, яку називали «Кобилок»; вона теж була молода, гарна і працьовита, але жорстока й нестримана. З нею донька порівнювала оту наглядачку з останнього табору. А може, не тільки вона робила такі порівняння. Може, й Ганна знала про ту наглядачку, пам'ятала про неї і тому була така вражена, коли я порівняв її з конем?

Табір під Краковом був для матері та доньки останньою зупинкою перед Аушвіцом. Цей табір забезпечував певну полегкість: праця була тяжка, але легша, годували краще, жінки спали по шестеро в одній кімнаті, а не сотня в одному баракі. Й було тепліше: жінкам по дорозі з заводу в табір дозволяли збирати ріща. Гнітив, щоправда, страх перед добром. Але й він був не такий сильний, як в Аушвіці. Щомісяця відправляли шістдесят жінок, шістдесят десь із тисячі двохсот, отож був шанс прожити двадцять місяців, якщо людина мала лише пересічну силу, але завжди можна було сподіватися, що ти сильніший за пересічну людину. Крім того, можна було й сподіватися, що війна закінчиться швидше, ніж через двадцять місяців.

Біда почалася, коли табір закрили і в'язнів відправили на захід. Була зима, падав сніг, а одяг, у якому жінки замерзали на заводі, бодай трохи латавши його в таборі, був украй поганеньким, а ще гіршим було взуття, часто ганчір'я або газети, зв'язані так, щоб триматися купи, коли людина стоїть або ходить, але не так міцно, що витримати довгий перехід через сніги і кригу. Але жінки не просто йшли: їх підганяли, вони були змушені бігти. «Марш смерті? — запитує донька в книжці й відповідає: — Ні, клус смерті, чвал смерті». Чимало померло по дорозі, інші вже не підводились після ночі, проведеної в клуні чи просто під муром. За тиждень загинула майже половина жінок.

Церква була кращим притулком, ніж клуні та мури, де раніше траплялося ставати на ніч жінкам. Коли їм доводилось нічлігувати на покинутих подвір'ях, охоронці й наглядачки займали хати та будиночки. А тут, у майже безлюдному селі, вони могли розміститись у пасторському домі, а в'язнів знову-таки загнати до клуні чи лишити під муром. Те, що жінок пустили до церкви й навіть нагодували в селі гарячою юшкою, немов провіщало кінець

злигоднів. Отож в'язні поснули, а трохи згодом упали бомби. Поки горіла сама дзвіниця, вони тільки чули, як гуготить пожежа, але нічого не бачили. Коли верхівка дзвіниці впала на дах, ще кілька хвилин не було видно полум'я. Потім вогненні уламки почали падати вниз, на жінках загорівся одяг, впали кілька балок і підпалили стільці, лави й кафедру, а невдовзі покрівля провалилася в неф і все поійнялось яскравим полум'ям.

Донька вважала, що жінки могли б урятуватися, якби одразу заходилися всім гуртом висаджувати якісь двері. Та коли вони збагнули, що сталося і що чекає на них, збагнули, що їх ніхто не відімкнув, було вже запізно. Коли їх розбудив вибух бомби, стояла глупа ніч. Якийсь час вони чули тільки дивний, страшний шум у дзвіниці й навіть не ворушилися, щоб краще чути той шум і зрозуміти, що діється. Те, що то тріщить і лютує полум'я, що то саме відблиск пожежі яскраво освітив знадвору всі вікна, що удар, який почувся над головою, означав перехід вогню із дзвіниці на церковний дах, вони зрозуміли тільки тоді, коли дах уже взявся полум'ям. Зрозуміли і зняли крик, зойкали з жаху, гукали на поміч, кинулись до дверей, налягали на них, били їх, верещали.

Коли охоплений полум'ям дах провалився вниз, стіни церкви немов правили тому вогню за справжній камін. Більшість жінок не задушились, а згоріли в яскравому гуготливому полум'ї. Врешті-решт вогонь пропав і пропік навіть обкуті залізом церковні двері. Але це сталося лише через кілька годин.

Мати й донька вижили, бо мати з хибних міркувань учинила слушно. Коли жінок охопила паніка, їй уже було несила бачити їх. Разом із донькою вона втекла на хори, їй було байдуже, що там ближче до полум'я, вона тільки прагнула бути сама, чимдалі від жінок, що палали, зойкали й металась у різні боки. Хори були вузькі, такі вузькі, що матір і доньку мало не зачепили, падаючи вниз, напівзгорілі крокви й бантини. Вони притулилися до стіни і дивились та слухали, як лютує полум'я. Наступного дня мати з донькою не наважилися зійти вниз і покинути церкву. Коли знову настала ніч, боялися, що в пільмі недобачать сходинок і не знайдуть дороги. Лиш удосвіта другого дня вийшли з церкви і здивували кілька селян, що приголомшено й безмовно прикипіли до них очима, проте дали їм одягнутись та попоїсти й відпустили їх.

— Чому ви не відімкнули двері?

Голова суду по черзі ставив це запитання всім підсудним, і вони одна за одною давали ту саму відповідь. Вони не могли відімкнути. Чому? Коли бомба впала на пасторський дім, вони були поранені. Або ж їх оглушило. Або ж вони дбали про поранених охоронців і решту наглядачок, діставали їх з-під руїн, перев'язували, піклувалися про них. Вони й у думці не мали ту церкву, не були поблизу неї, не бачили, що вона горить, і не чули з неї криків на поміч.

Голова суду звертав до всіх підсудних той самий докір. Адже рапорт можна було прочитати по-іншому. Він був складений зумисне обережно. Сказати, ніби в рапорті, знайденому серед документів СС, написано по-іншому, було б хибно. Зате було правдою, що його можна прочитати по-іншому. Зокрема в тому рапорті поіменно повідомляли, хто загинув у пасторському будинку, хто був поранений, хто на вантажній машині транспортував поранених у лазарет, а хто їхав як супровід у легковому автомобілі. Далі була згадка, що наглядачки лишилися, щоб дочекатися кінця пожежі, не дати поширитися полум'ю й перешкодити спробам утечі під прикриттям пожежі. Було й повідомлення про смерть в'язнів.

Оскільки серед згаданих у рапорті прізвищ не було прізвищ підсудних, це свідчило, що звинувачені належали до тих наглядачок, які лишилися. А оскільки вони лишилися, щоб перешкодити спробам утечі, це свідчило, що з евакуацією поранених із пасторського будиночка й від'їздом машин у лазарет скінчилося не все. Наглядачки, як можна було зрозуміти з того рапорту, мали зачекати, поки вгамується полум'я, й не відкривати дверей церкви. Серед полишених наглядачок були, як можна здогадатися, й підсудні.

Ні, цього всього, повторювали одна підсудна за другою, насправді не було. Рапорт не відповідає дійсності. Це видно вже з того, що серед даних наглядачкам завдань був і наказ не дати поширитися полум'ю. Як вони мали виконувати цей наказ? Це безглуздя, та й друге завдання — перешкодити спробам утечі під прикриттям пожежі — теж безглуздя. Які там спроби втечі! Ніби їм не треба було дбати про своє власне життя, щоб вони мали змогу турбуватися ще й про інших — про в'язнів, — дивитися, щоб ніхто з них не втік. Ні, в рапорті абсолютно перекручені всі події, вчинки і страждання тієї ночі. Звідки міг з'явитися такий неправдивий рапорт? Цього підсудні теж не знали.

Аж тут надійшла черга огрядно-огидної наглядачки. Ця знала.

— Запитайте її! — тицьнула вона пальцем на Ганну. — Це вона написала рапорт. Вона винна в усьому, тільки вона, а тим рапортом намагалась приховати свої сліди і втягнути нас.

Голова суду запитав Ганну. Та це було його останнє запитання. А перше запитання було таке:

— Чому ви не відімкнули двері?

— Ми були... Ми мали... — шукала відповіді Ганна. — Ми не знали, як зарадити собі іншим способом.

— Ви не знали, як зарадити собі іншим способом?

— Дехто з-поміж нас загинув, інші повтікали. Ви сказали, що вони повезли поранених у лазарет і повернулись, але вони знали, що вже не повернуться, і ми знали теж. Може, вони взагалі в лазарет не поїхали, тяжко поранених там не було. Ми б теж поїхали з ними, але нам сказали, що поранені потребують місця, крім того, вони однаково не... однаково не дуже хотіли, щоб з ними їхало так багато жінок. Я не знаю, куди вони поїхали.

— А що робили ви?

— Ми не знали, що діяти. Все сталося так швидко, згорів пасторський будинок, згоріла дзвіниця, чоловіки й машини були ще тут, а ось уже поїхали, тож ми й опинилися самі з жінками в церкві. Вони нам лишили якусь зброю але ми не вміли стріляти з неї, та навіть якби вміли — хіба це зарядило б нам, жменьці жінок? Як ми могли б охороняти стільки в'язнів? Адже колона дуже розтягується, навіть коли збивати її докупі; щоб охороняти таку довгу процесію, потрібно набагато більше людей, ніж кілька жінок. Ганна на мить замовкла. — А потім почулися крики, щоразу моторошніші. Якби ми тоді відкрили двері й усі вибігли...

Голова суду зачекав якусь хвилю.

— Ви боялися? Ви боялися, що в'язні можуть розправитися з вами?

— Що в'язні нас... ні, але як ми змогли б знов утвердити порядок? Був би хаос, якому ми не змогли б дати раду. А якби вони спробували тікати...

Голова суду знову зачекав, але Ганна не закінчила речення.

— Ви боялися, що в разі втечі вас могли б заарештувати, засудити, розстріляти?

— Таж не могли ми дати їм просто втекти! Ми все-таки відповідали за них! Тобто ми ж їх охороняли увесь час, у таборі та під час переходу, був же якийсь сенс у тому, що вони не втекли. Через те ми й не знали, що діяти. Не знали ми і в подальші дні. Їх уже так багато загинуло, а ще живі були такі кволі... Ганна збагнула, що своїми словами вона аж ніяк не допомагає своїй справі. Але сказати щось інше не могла. Вона могла тільки спробувати сформулювати вже сказане ще краще, краще описати й пояснити. Та що довше вона говорила, то гіршою видавалася їй ситуація. Не змігши назвати ще одного «ще», Ганна знову звернулася до голови суду:

— А що робили би ви?

Але цього разу вона й сама вже знала, що не почує відповіді. Вона й не чекала на ту відповідь. І ніхто не чекав. Голова мовчки похитав головою. Не те що ніхто не міг собі уявити оту розгубленість і безпорадність, про яку говорила Ганна. Ніч, холод, сніг, вогонь, зойки жінок у церкві, втеча тих, хто віддавав накази наглядачкам, проводив їх, — це ж не проста ситуація. Але чи може розуміння, що ситуація була складна, зменшити жах перед тим, що зробили або чого не зробили наглядачки? Немов тут ідеться про автомобільну аварію на безлюдній вулиці холодної зимової ночі з потерпілими й великими збитками, коли ніхто не знає, що діяти? Або про конфлікт між двома обов'язками, коли обидві заслуговують нашої поваги? Звісно, може, але ніхто не хотів уявляти собі того, про що говорила Ганна.

— Ви написали рапорт?

— Ми всі разом міркували, що нам слід написати. Ми не хотіли вплутувати тих, хто втік звідти. Але, якщо і зробили щось не так, не хотіли, щоб і нас звинуватили.

— Ви сказали, що міркували разом. А хто написав?

— Ти! — друга підсудна знову тицьнула пальцем на Ганну.

— Ні, я не писала. Невже має значення, хто написав?

Прокурор запропонував здійснити експертизу: порівняти почерк, яким написано рапорт, і зразок письма підсудної Шміц.

— Мого письма? Ви хочете, щоб я писала?..

Голова суду, прокурор і Ганнин адвокат заперечалися, чи зберігає почерк свій характер, коли минуло понад п'ятнадцять років, і чи можна впізнати його. Ганна слухала й кілька разів поривалася щось сказати чи запитати, видаючись дедалі стривоженою. А потім заявила:

— Не треба ніякої експертизи. Зізнаюся: це я написала рапорт.

10

Про семінари, що відбувалися по п'ятницях, я не пам'ятаю нічого. Навіть намагаючись уявити собі судові засідання, не пригадую нічогоісінько з того, що ми мали науково опрацювати. Про що ми говорили? Що ми прагнули дізнатися? Чого навчив нас професор?

Зате пам'ятаю неділі. Просидівши кілька днів у суді, в мені прокинулась жага відчуттів за барвами й запахами природи. По п'ятницях і суботах я надолужував те, що пропускав в інші дні тижня в університеті, принаймні працював стільки, щоб міг скласти всі семінари й опанувати увесь навчальний матеріал семестру. А в неділю завжди ходив на прогулянку.

Гайлігенберг, базиліка св. Михайла, вежа Бісмарка, Філософський шлях, берег річки — свій щонедільний маршрут я майже не змінював. Я знаходив досить розмаїття в тому, щоб щотижня бачити соковиту зелень і Рейнську низовину то в мареві спеки, то за пеленою дощу, то під низьким хмаровинням, а в лісі вдихати пахощі ягід і квітів, коли припікає сонце, і землі та прілого торішнього листа, коли йде дощ. А загалом я не потребував великого розмаїття й не шукав його. Наступна подорож трохи дальша за попередню, наступний привал на місці, яке я відкрив останнього разу і яке припало мені до вподоби, — якийсь час я гадав, що годиться бути сміливішим, і змушував себе їздити на Цейлон, у Єгипет, до Бразилії, перше ніж знову взявся ще ближче знайомитись із рідним, знайомим мені краєм. Саме там я бачу найбільше.

Я знову знайшов те місце в лісі, де мені відкрилася Ганнина таємниця. Там немає нічого незвичайного, і тоді не було нічого незвичайного, ніякого прикметного дерева чи скелі, ніякої цікавої точки, звідки можна побачити місто або рівнину, — одне слово, нічого, що могло б спонукати до несподіваних асоціацій. Думавши про Ганну й тиждень у тиждень ходячи тими самими стежками, я вхопився за одну думку, простежив її власний шлях і зрештою дійшов її власного висновку. Коли він сформувався, то вже існував

і міг постати всюди, або принаймні всюди, де дозволяють знайоме середовище й знайомі обставини, і це була несподіванка, що не навалюється зовні, а росте, постає в душі на основі припущень і спостережень. Отож сталося це на стежині, що круто піднімається вгору, перетинає шосе, проминає джерело і спершу веде під високі старі похмурі дерева, а потім через світлий гайок.

Ганна не вміє ні читати, ні писати.

Через те вона просила, щоб їй читали. Через те вона під час нашої велосипедної мандрівки казала, щоб я все читав і писав, і тому так розлютилася вранці в готелі, коли знайшла мою записку, здогадалася про моє сподівання, що вона знатиме її зміст, і злякалася, що я викрию її. Через те вона втекла, коли їй запропонували підвищення в трамвайному депо: її гандж, який вона могла приховати, працюючи кондуктором, виявився б, якби її стали вчити на водія. Через те вона втекла від підвищення на заводі Сименса й подалась у наглядочки. Через те вона, щоб уникнути експертизи почерку зізналася, що написала рапорт. То через те вона й на процесі говорить собі на згубу? Адже вона не читала ні дончиної книжки, ні звинувачень і тому не бачила шансів на свій захист та не могла як слід підготуватися до нього. Може, саме тому вона відправляла своїх підопічних в Аушвіц, щоб ті, раптом щось помітять, зацікавили навіки? І, може, саме тому вибирала своїх підопічних з-поміж кволих?

А чому? Бо соромилась, що не вміє ані читати, ані писати, тож воліла радше покинути мене, ніж бути викритою, збагнув я. Я й сам знав сором як причину ухильності, оборони, приховувань, перекручень, ба навіть образ. Але сором Ганни, що вона не вміє читати й писати, як причина її поведінки на процесі й у таборі? Зі страху, що її викриють як неписьменну, вона викриває себе як злочинця? Зі страху, що її викриють як неписьменну, вона коїть злочин?

Ох, як часто тоді й відтоді ставив я собі це запитання! Якщо мотивом Ганни був страх перед викриттям, то навіщо замість безневинного викриття як неписьменної страхітливе викриття як злочинця? Чи, може, вона гадала, ніби їй пощастить викрутитись і виплутатись узагалі без викриття? Може, вона просто дурна? І така марнослава й лиха, щоб, уникаючи викриття, стати злочинницею?

І тоді, і згодом я знову й знову повертався до цього питання. Ні, казав я собі, Ганна не вирішила стати на шлях злочину. Вона вирішила уникнути підвищення на заводі Сименса й опинилася наглядачкою в таборі. Ні, вона відправляла тендітних і кволих із партією в'язнів в Аушвіц не тому, що вони їй читали, а вибирала їх для читання тому, що хотіла зробити для них стерпним останній місяць життя, перше ніж їх однаково мали забрати в Аушвіц. Ні, на процесі Ганна не вагалася між викриттям як неписьменної і викриттям як злочинниці. Вона нічого не вираховувала, не мала ніякої тактики. Вона змиралася, що її притягли до відповідальності, й не хотіла, щоб на додачу ще й викрили її неписьменність. Вона не захищала своїх інтересів, а боролася за свою правду, свою справедливість. Але, оскільки їй завжди доводилося трохи прикидатись, оскільки вона не могла бути цілком відверта, бути цілком собою, то була жалюгідна правда й жалюгідна справедливість, проте її особисті правда і справедливість, а та боротьба — її боротьбою.

Напевне, Ганна вже виснажена до краю. Вона невтомно бореться й завжди боролася не задля того, щоб показати, що вона вміє, а щоб приховати, чого не вміє. Це життя, чиї пориви – енергійні відступи, а перемоги приховані поразки.

Мене вкрай дивувала розбіжність між тим, чим переймалася Ганна, покидаючи своє рідне місто, і тим, що я тоді уявляв собі та змальовував. Я був певен, що прогнав її, бо Ганна відчувала, що її зрадили і зреклися, а насправді вона просто уникнула свого викриття на тій трамвайній роботі. Хай там як, але обставина, що я не прогнав її, нічого не міняла в тому, що я її зрадив. Отож я й далі був винний. Навіть якщо я не винний, бо зрада злочинниці не становить провини, я винний уже тому, що любив її.

11

Коли Ганна зізналася, що написала рапорт, вона значно полегшила гру решті підсудних. Тепер вони казали, що Ганна, якщо не діяла сама, тиснула на інших, погрожувала їм, змушувала їх. Саме вона водила пером і керувала словом. Вона вирішувала.

Селяни, що були за свідків, не могли ані підтвердити, ані заперечити їхніх слів. Вони бачили, що охоплену полум'яні церкву стерегли багато жінок у мундирах і не відкривали її, і саме тому й не наважувалися відкрити її самі. Вранці вони знову бачили жінок, що виходили з села, й упізнали в них підсудних. А котра підсудна командувала вранці чи взагалі котрась підсудна командувала, сказати вони не могли.

– Але ж ви не можете відкинути, що ця підсудна, – адвокат якоїсь іншої підсудної показав на Ганну, – вирішувала все?

Атож, вони не могли, зрештою, в них не було підстав, а з огляду на решту підсудних, що вочевидь були старші, втомленіші, боягузливіші та нещасніші, й не хотіли. В порівнянні з рештою наглядачок Ганна була проводирем. Крім того, існування проводиря позбавляло селян тягаря провини: адже відмова надати допомогу перед лицем підрозділу, згуртованого волею командира, – річ зовсім інша, ніж відмова надати її з огляду на жменьку розгублених жінок.

А Ганна боролася далі. Признавалася в тому, що відповідало правді, й заперечувала те, що було неправдивим. Заперечувала з дедалі більшою силою розпачу. Говорила вона не гучно. Але сама наполегливість, із якою вона промовляла, справляла на суд неприхильне враження.

Зрештою вона склала зброю. Говорила тільки тоді, коли її запитували, відповідала коротко, без пояснень, інколи нервово й розгублено. Немов показуючи, що здалася, Ганна тепер, говорячи, не підводилась. Голова суду, що на початку засідання не раз казав, що їй не обов'язково стояти, що можна сидіти, тепер неприязно звернув увагу на цю обставину. Наприкінці процесу в мене часто створювалось враження, що судові набридло засідати, він уже прагне нарешті закінчити цю справу, йому тепер ідеться вже не про

справу, а про щось інше, що після довгих тижнів порпання в минувшині він повернувся до сучасності.

Та й з мене було вже досить. Але для мене ця справа закінчитись не могла. Процес для мене не дійшов до кінця, а тільки починався. Я був серед публіки і раптом став учасником, бо і я тепер діяв та вирішував. Я не прагнув і не обирав цієї нової ролі, але вона дісталася мені, байдуже, хотів я чи ні, байдуже, робив що-небудь, а чи був цілковито пасивним.

Щось робив, — але ж ішлося тільки про одне. Я міг підійти до голови суду і сказати що Ганна неписьменна. Що вона не була провідним учасником і головним винуватцем, як каже про неї решта. Що її поведінка на процесі не свідчить про очевидну непоправність, нерозважливість і зухвальство, а є наслідком того, що вона не могла ознайомитись попередньо зі звинуваченням та рукописом, а також браку будь-яких стратегічних і тактичних міркувань. Що вона, захищаючись, завдала собі великої шкоди. Що вона винна, але не така винна, як здається.

Напевне, я б не переконав голову суду. Але я б спонукав його до міркувань і розслідувань. Зрештою з'ясувалося б, що я мав слушність, і Ганну таки покарали б, але кара була б менша. Вона, хоч і піде до в'язниці, раніше вийде з неї, раніше знов опиниться на свободі, — хіба це не те, за що вона боролася?

Атож, боролася, проте не хотіла домогтись успіху завдяки тому, що її викриють як неписьменну. Не хотіла, щоб і той образ, який вона створила собі, я продав за кілька років ув'язнення. Вона б і сама могла піти на таку оборудку, але ж не пішла, тобто й не прагнула її. На її думку, образ, який вона створила собі, був вартий років ув'язнення.

Та чи справді він вартий? Чому вона не могла відступити від цього брехливого образу, що сковував, паралізував її? З тією енергією, з якою вона підтримувала брехню свого життя, вона б давно вже могла навчитися читати й писати.

Я спробував тоді поговорити про цю проблему з одним приятелем. Уяви собі, ніби хтось зумисне мчить до своєї згуби, а ти можеш урятувати його, — ти врятуєш? Уяви собі операцію і пацієнта, що вживає наркотики, з якими амнезія несумісна, але він соромиться, що вживає наркотики, і нічого не каже анестезіологові, — ти поговорив би з анестезіологом? Уяви собі судовий процес і підсудного, якого покарають, якщо він не признається, що він шульга, а отже, не міг скоїти злочину, здійсненого правою рукою, проте він соромиться, що шульга, ти скажеш судді, що відбувається насправді? Уяви собі, що він гомосексуаліст і як гомосексуаліст не міг скоїти злочину, який закидають йому, проте соромиться сказати, що він гомосексуаліст. Ідеться не про те, чи слід соромитись, коли ти шульга або гомосексуаліст, — просто уяви собі, що підсудний соромиться.

Я вирішив поговорити з батьком. Не тому, що ми були дуже близькі. Мій батько замикався в собі й не міг ані нам, дітям, передати свої почуття, ані дати раду тим почуттям, що їх ми відчували до нього. Досить довго я гадав, що за тією замкненістю і стриманістю криється ціле багатство нерозкритих скарбів. А згодом запитував себе, чи там узагалі було що-небудь. Напевне, як юнак, замолоду він і справді мав багатство почуттів, але, не даючи їм виявитись, дозволив їм із плином літ засохнути та відмерти.

Та саме через відстань між нами я й спробував поговорити з ним. Я прагнув розмови з філософом, який писав про Канта й Гегеля, що, як я знав, розглядали моральні питання. Крім того, батько, певне, спроможний абстрактно пояснити мою проблему і, на відміну від приятеля, не зупиниться перед недостатністю поданих прикладів.

В дитинстві, коли ми хотіли поговорити з батьком, він призначав нам певну годину як і своїм студентам. Батько працював удома й ходив до університету тільки читати лекції й проводити семіари. Колеги і студенти, які хотіли поговорити з ним, приходили до нього додому. Я пригадую низку студентів, що попритулялись у коридорі до стіни й чекали, поки надійде їхня черга, багато хто з них читав, інші роздивлялися розвішані в коридорі краєвиди міста, ще інші дивились кудись у порожнечу, всі мовчали і тільки збентежено відповідали на вітання, коли ми, діти, проходили коридором і віталися з ними. Щоправда, ми не чекали в коридорі, коли батько призначав нам годину.

Але й ми точно визначеної години стукали в двері його кабінету, і він запрошував нас.

Я пам'ятаю два різні кабінети свого батька. Вікна першого, де Ганна обходила книжки, ведучи пальцем по їхніх спинках, дивились на вулиці та будинки. Вікна другого кабінету виходили на долину Рейну. Будинок, до якого ми переїхали на початку шістдесятих років і в якому лишилися жити батьки, коли ми, діти, вирости, стояв над містом на схилі. І в першому, і в другому кабінеті вікна не збільшували внутрішній простір, залучаючи зовнішній світ, а вішали той світ у кімнаті, немов картину. Робочий кабінет мого батька був черепашкою, де книжки, папери, думки, дим від люльки й сигар створювали свої власні вектори сил, що відрізнялися від векторів зовнішнього світу. Кабінет був мені водночас і близьким, і чужим.

Батько дозволив мені викласти мою проблему в абстрактній формі і з прикладами.

— Отже, це пов'язане з судовим процесом, правда? — мовив він, але одразу ж похитав головою, показуючи, мовляв, не чекає на відповідь, не наполягає, нічого не прагне дізнатися від мене, крім того, що я вже розповів. Потім сів, нахилив голову вбік, схопився за бильця й замислився. На мене він не дивився. Я розглядав його сиве волосся і, як і завжди, кепсько поголені щоки, глибокі зморшки на перенісці й від крил носа до кутиків вуст. Я чекав.

Заговоривши, він почав дуже здалеку. Розповідав про особистість, свободу й гідність, про людину як суб'єкт, про те, що її не можна перетворювати на об'єкт.

— Хіба ти забув, як малою дитиною ти завжди обурювався, що мати краще знає, ніж ти, що є добром для тебе? Вже те, якою мірою можна накидати дітям свою волю, становить справжню проблему. Проблема ця філософська, але філософія не переймається дітьми. Вона полишила це завдання педагогіці, хоча та впорується з ним поганенько. Філософія забула про дітей, — усміхнувся він мені, — забула назавжди, а не так, як я про вас, тільки інколи.

— Але ж...

— Та коли йдеться про дорослих, я не бачу абсолютно ніякого виправдання, щоб те, що вважає за добро для них, ставити вище того, що вони самі вважають за своє добро.

— Навіть тоді, коли згодом вони самі будуть щасливі від цього?

Батько похитав головою.

— Ми говоримо не про щастя, а про гідність і свободу. Тебе аж ніяк не втішало, що мати завжди мала слухність.

Нині я охоче згадую ту розмову з батьком. Я забув про неї, але після його смерті почав у масиві спогадів шукати пов'язаних із ним чудових митей, переживань і подій.

Знаходячи їх, я милувався ними, дивуючись і радіючи. А тоді я спершу був спантеличений тим, як батько змішує абстрактність і наочність. Але зрештою я збагнув, що він казав мені: мені не треба розмовляти з суддею, я не маю ніякого права розмовляти з ним, і я відчув полегкість.

— Ну, подобається тобі філософія? — глянув на мене батько.

— Авжеж, я не знав, чи треба діяти в ситуації, яку я описав, і, власне, мене не тішила думка, що тут треба діяти, тож коли тут навіть, немає права діяти, я вважаю, що це... — Я не знав, що казати. Дає полегкість? Заспокоює? Приємна річ? Але ж де тут зв'язок із мораллю та відповідальністю? Я вважав, що такий результат цілком задовільний, не суперечить моралі та відповідальності, проте не міг сказати, що він для мене більше ніж полегкість, не міг назвати його добром.

— Приємна річ? — запропонував батько.

Я кивнув головою і стелу плечима.

— Ні, твоя проблема не має приємного розв'язку. Звичайно, треба діяти, коли за ситуації, яку ти описав, на тебе лягає відповідальність або зростає твоя відповідальність. Коли знаєш, що для іншого є добром, а він заплющує на те очі, треба спробувати розкрити йому очі. Треба лишити за ним останнє слово, але слід поговорити з ним — з ним, а не з кимсь за його спиною.

Поговорити з Ганною? Що я їй скажу? Що я добачив брехню, яку вона ховала від усіх? Що тій безглуздій брехні вона збирається пожертвувати все своє

життя? Що та брехня не варта такої жертви? Що їй треба боротися, щоб не сидіти у в'язниці довше, ніж слід, бо потім ще багато можна зробити у своєму житті? А що саме? Багато чи мало — що їй робити зі своїм життям? Чи можу я відібрати в неї брехню її життя, не давши їй ніякої перспективи? Я не міг запропонувати їй ніякої далекої перспективи й не знав, як підійду до неї й казатиму, мовляв, усе правильно, за такі вчинки її життєвою перспективою може бути тільки ув'язнення на короткий або середній термін. Я не знав як постати перед нею й казати їй що-небудь. Я взагалі не знав, як я постану перед нею.

— А що, як немає змоги поговорити з ним? — запитав я батька.

Він із сумнівом подивився на мене, і я вже знав, що моє запитання недоречне. Моралізувати далі немає сенсу. Тепер я повинен тільки вирішити.

— Я більше нічим не можу тобі допомогти, — підвівся батько, і я теж став на ноги. — Ні, можеш не йти, просто мені крижі болять. — Він стояв зігнувшись, упершись руками в поперек. — Я не можу сказати, що мені прикро, що я не можу допомогти тобі. Тобто як філософ, до якого ти звернувся з проханням. Але як батько вважаю, що досвід неможливості допомогти своїм дітям просто нестерпний.

Я зачекав, але батько не сказав більше нічого. Я вважав, що він не хоче обтяжувати себе; я знав, коли б йому годилося більше дбати про нас і як він міг би більше допомогти нам. Потім подумав, що він, напевне, й сам це знає, і тому йому справді важко. Але, так чи інакше, я нічого не міг йому сказати. Я збентежився і відчував, що він збентежений.

— Що ж, тоді...

— Приходь коли завгодно, — глянув на мене батько.

Я не вірив йому й кивнув головою.

13

У червні суд вилетів на два тижні до Ізраїлю. Опитування свідка тривало там кілька днів. Але судді та прокурори поєднали судові обов'язки з туристичною поїздкою, побувавши в Єрусалимі, Тель-Авіві, Нетеві й на Червоному морі. Звичайно, не було ніякого відступу від службових обов'язків, порушень фінансової дисципліни, незаконних відпусток, але все це видавалося мені дивним.

Я планував цілком присвятити ці два тижні навчанню. Але не так сталось, як я гадав та уявляв собі. Я не міг зосередитися ні на навчанні, ні на викладачах, ні на книжках. Знову і знову мої думки відверталися й губилися в образах.

Я бачив Ганну коло охопленої вогнем церкви, з суворим обличчям, у чорному мундирі, з нагайкою в руках. Нагайкою вона виводить кривуляси на снігу і б'є себе по халяві. Я бачу її, коли їй читають уголос. Вона уважно слухає,

ні про що не запитує й не висловлює ніяких зауваг. Минає година, і вона каже дівчинці, яка читала їй, що завтра з партією в'язнів та піде в Аушвіц. Дівчинка, миршаве створіння з коротко остриженими чорними косами й короткозора, заходиться плачем. Ганна ляскає долонею по стіні, й заходять дві жінки, теж в'язні у смугастих робах, і забирають дівчинку. Я бачу, як Ганна походить доріжками табору, заглядає в бараки з в'язнями, наглядає за будівельними роботами. Це все вона робить із незмінно суворим обличчям, холодними очима й заціпленими вустами, а в'язні схиляють голови, гнуть спини над працею, туляться до стіни, намагаються втиснутись у стіну, сховатися в ній. Інколи постає чимало жінок-в'язнів, що ходять та бігають туди і сюди або ж формують ряди й колони та марширують, а Ганна стоїть між ними й вигукує команди, допомагає собі нагайкою, а її скривлене криком обличчя перетворюється в огидну гримасу. Я бачу, як падає дзвіниця на дах церкви, розметаються іскри, чую розпачливі крики жінок. Бачу наступного ранку спалену церкву.

Поряд з цими образами я бачу й інші. Ганну, що натягує в кухні панчохи; тримає перед ванною махрового рушника; з сукнею, яка має на вітрі, мчить на велосипеді; стоїть у кабінеті мого батька; танцює перед дзеркалом; дивиться на мене в басейні; Ганну, що слухає мене, розмовляє зі мною, усміхається мені, кохає мене. Гірше було, коли образи змішувались. Ганна, що з холодними очима й заціпленими вустами кохає мене; не мовлячи слова, слухає, як я читаю вголос, а в кінці ляскає рукою по стіні, розмовляє зі мною, а її обличчя перетворюється в гримасу. А найгіршими були сновиддя, коли сувора, владна, жорстока Ганна сексуально збуджувала мене, і я прокидався, сповнений туги, сорому та обурення. І страху, де я, власне, є.

Я знав, що ті фантазійні образи – жалюгідні штампи. Вони були несправедливі щодо тієї Ганни, яку я знав. І все-таки мали велику силу. Вони розбивали збережений у пам'яті образ Ганни і поєднувалися з табірними картинками, які я мав у своїй уяві.

Коли я сьогодні думаю про ті роки, мене дивує, як мало, зрештою, є наочних уявлень, як мало образів, що увиразнюють життя і вбивства в таборах. Коли йдеться про Аушвіц, ми знаємо про браму з написом на ній, багатоярусні нари, купи волосся, окулярів і валіз; про Біркенау – вхідну споруду з вежею, флігелями і брамою для потягів; про Берген-Бельзен – гору трупів, яку побачили, визволивши табір, союзники і сфотографували її. Ми знаємо про деякі мемуари в'язнів, але чимало мемуарів опубліковано невдовзі після війни, а перевидано лиш у вісімдесятих роках, а доти їх не було в планах видавництва. А нині вже є так багато книжок і фільмів, що світ таборів становить частину спільного світу, який ми уявляємо собі, – світу, що доповнює спільний реальний світ. Фантазія орієнтується в ньому, а після телевізійного серіалу «Голокост» і таких художніх фільмів, як «Сонин вибір», а надто «Список Шиндлера», використовує і їх, не тільки бере правдиві факти, а й доповнює та прикрашає їх. А тоді фантазія навряд чи мала простір для свого руху, існувала думка, що рух фантазії нітрохи не пасує тій приголомшеності, яка виникала під впливом світу таборів. Я знову і знову розглядав ті кілька картин, що їх фантазія завдячувала союзницьким фотографам і мемуарам в'язнів, аж поки ті картини стали штампами.

Я вирішив поїхати куди-небудь. Якби, надумавши сьогодні, я завтра міг поїхати в Аушвіц, я б, звичайно, поїхав. Але на те, щоб дістати візу, знадобилися б тижні. Отож я поїхав у Штрутгоф в Ельзасі. То був найближчий концтабір. Я не бачив ще жодного концтабору. Я хотів прогнати штампи реальністю.

Поїхав я автостопом і пригадую поїздку у ваговозі, водій якого пив пиво пляшку за пляшкою, а потім водія «мерседеса», що крутив кермо в білих рукавичках. За Страсбургом мені пощастило: автомобіль їхав у Ширмек, містечко недалеко від Штрутгофа.

Коли я сказав водієві, куди саме мені з ним по дорозі, він замовк. Я придивився до нього, проте на його обличчі не зміг прочитати нічого, що підказало б мені, чому він раптом замовк серед жвавої розмови. Водій був середнього віку, мав кошаче обличчя, темно-червону родимку або опік на правій скроні й рівненько зачесане на проділ чорне волосся. Він зосереджено дивився на дорогу.

Перед нами пробігали Вогезькі пагорби. Ми їхали поміж виноградників широкою долиною, що легенько піднімалася вгору. Праворуч і ліворуч на схилах росли мішані ліси, інколи траплялися каменоломня, збудований із цегли заводський цех із гофрованою покрівлею, старий санаторій, чималенька вілла з башточками між високих дерев. То праворуч, то ліворуч від нас тягнулася залізниця.

Згодом водій заговорив знову. Запитав, чому я їду в Штрутгоф. І я розповів про суд і те, що мені бракує наочних уявлень.

— Ага, ви прагнете зрозуміти, чому люди коїли такі страхітливі речі.

Голос його був трохи іронічний. А може, то було тільки діалектне забарвлення його голосу й мови. Перше ніж я відповів, він говорив уже далі:

— А що саме ви прагнете зрозуміти? Ви розумієте, що люди вбивають із пристрасі, любові чи ненависті, в ім'я честі або помсти?

Я кивнув головою.

— А розумієте, що люди вбивають, щоб стати багатими чи могутніми? Що вбивають під час війни або революції?

Я знову кивнув головою:

— Але ж...

— Але ж ті, кого вбили в таборі, нічого не заподіяли тим, хто вбив їх? Ви це хочете сказати? Ви хочете сказати, що не було ніяких причин для ненависті й не було війни?

Я вже не мав бажання ще раз кивати головою. Його слова були правдою, та аж ніяк не інтонація, з якою він вимовляв їх.

— Атож, не було війни й ніяких причин для ненависті. Але ж і кат не відчуває ненависті до тих, кого він страчує, та все-таки страчує. Тому що йому наказали? Невже ви гадаєте, ніби він страчує, бо йому наказали? І гадаєте, ніби я тепер веду мову про накази і послух, про накази, які давали рядовим у таборі та які вони мали виконувати?

Він зневажливо засміявся.

— Ні, я не говорю про накази і послух. Кат не виконує наказів. Він виконує свою роботу, не відчуває ненависті до тих, кого страчує, не помщається їм, не вбиває їх, бо вони, мовляв, застучуть йому шлях, погрожують йому чи нападають на нього. Вони йому абсолютно байдужі. Вони йому такі байдужі, що він може і вбивати їх, і не вбивати.

Водій глянув на мене.

— Що, вже немає «але»? Ну ж бо, кажіть, що люди не повинні бути такі байдужі одні до одних! Хіба вас такого не навчили? Солідарності з усіма, хто має людську подобу? Людської гідності? Поваги до життя?

Я був обурений і безпорадний. Я шукав слова, фрази, якими я міг би спростувати його слова і змусити його замовкнути.

— Одного разу, — провадив він далі, — я бачив фотографію з розстрілом євреїв у Росії. Євреї чекали голі довгою низкою, дехто стояв на краю канави, а позаду стояли солдати зі зброєю і стріляли їм у потилицю. Діялось те в каменоломні, а вище від євреїв та солдатів на карнизі стіни сидів офіцер, хитав ногою й курив сигарету. В його погляді відчувалася невеличка досада. Мабуть, на його думку, робота посувалася не досить швидко. А водночас на його обличчі проступала задоволеність, ба навіть утіха, певне, тому, що роботу таки робили і скоро кінець робочого дня. В нього не було ненависті до євреїв. Він не...

— То це були ви? Це ви сиділи на карнизі і...

Водій зупинився. Він побілів, мов крейда, пляма на його скроні спалахнула.

— Геть!

Я вийшов. Він крутнув кермо так, що я був змушений відскочити. Я ще чув, як гуде його машина за наступним поворотом. Потім усе стихло.

Я пішов дорогою вгору. Мене не перегнало жодне авто, ніхто не їхав мені назустріч. Я чув пташиний спів, шум вітру між дерев, інколи жебоніння струмка. З душі немов спав тягар. За чверть години я дійшов до концтабору.

Недавно я ще раз туди їздив. Була зима, ясний, холодний день. За Ширмеком ліс був засніжений, біліли присипані снігом крони і вкрита, немов

покривалом, земля. Територія концтабору, видовжена ділянка на похилій гірській терасі, звідки відкривалася панорама Богезів, сліпила очі під яскравим сонцем. Сіро-сині дерев'яні дво- і триповерхові сторожові вежі й одноповерхові бараки становили приємний контраст із білим снігом. Звичайно, там була обтягнена дротом брама з написом «Концентраційний табір Штрутгоф-Нацвайлер», а весь табір оббігала подвійна огорожа з колючого дроту. Але сам табір, де раніше бараки тісно тулились один до одного, а тепер лишилося кілька, годі було впізнати під іскристим сніговим покривом. То міг бути схил для спуску дітей на санках, де б вони відпочивали на зимових вакаціях, живучи в гостинних бараках із затишними, захищеними горизонтальними штабами вікнами, а саме цієї миті їх покликали до тістечок і гарячого какао.

Табір був закритий. Я побродив глибоким снігом по його території й промочив ноги. Я добре бачив увесь табір і пригадував, як тоді, під час перших відвідин, спускався сходами, що тягнулись униз поміж фундаментів розібраних бараків. Пригадував і піч крематорію, яку тоді показували в одному бараці, і те, що в іншому бараці виробляли бетонні блоки. Згадав і про свою тодішню марну спробу конкретно уявити весь табір, в'язнів, охоронців і людські страждання. Я й справді намагався, дивився на один барак, потім заплуштив очі, ставлячи в один ряд барак за барак. Я обійшов один барак, де мали спати в'язні, й уявив собі тіснюву всередині. Я дізнався, що сходи поміж бараками правили водночас за місце переклички, й заповнив ті сходи, глянувши з нижнього краю табору на верхній, рядами спин. Але все марно, я мав відчуття жалюгідної, ганебної поразки. Йдучи назад, побачив унизу на схилі навпроти ресторану будиночок, як газова камера. Він був побілений, мав облямовані піщаником вікна й двері, тож цілком міг бути якимсь сараєм чи клунею або житлом для прислуги. Цей будиночок теж був закритий, і я не пригадував, щоб першого разу я заходив у нього. З машини я не виходив. Не вимикаючи двигуна, з хвилину посидів і подивився на нього. Потім поїхав далі.

Спершу мене лякала перспектива, що, вертаючись додому, мені знову доведеться проминати на звивистій дорозі ельзаські села й шукати якого ресторану, щоб поїсти. Але той страх був наслідком не справжніх почуттів, а міркувань, як має почуватися людина після відвідин концтабору. Я й сам це помітив, стеновав плечима і знайшов у селі на схилі Богезів ресторан «Au Petit Carbon» – «У хлопчика». Сидячи за столом, бачив з вікна долину. «Хлопче», – саме так зверталась до мене Ганна.

Під час першої поїздки я ходив по території концтабору, аж поки його закрили. Потім сів під пам'ятником, що стоїть вище від табору, й роздивлявся всі його споруди. В душі я відчував величезну порожнечу, ніби шукав тих наочних уявлень не десь зовні, а в собі самому й тепер мусив признатися, що не знайшов нічого.

Потім споночило. Я чекав цілу годину, поки шофер невеличкого вагОВОЗА посадив мене у відкритий кузов та довіз до сусіднього села, і я зрікся наміру цього самого дня їхати автостопом назад. Я знайшов у сільському заїзді дешеву кімнату і з'їв у ресторанчику пісний антрекот зі смаженою картоплею й горохом.

За сусіднім столом четверо чоловіків галасливо грали в карти. Відчинилися двері, й зайшов не вітаючись невисокий літній чоловік. Він був одягнений у

закороткі штани, одна нога була дерев'яна. Коло шинквасу замовив пиво. До чоловіків за сусіднім столом він повернувся плечима, показавши свій досить великий лисий череп. Картярі відклали карти, потягнулись до попільнички, взяли недопалки, кинули й поцілили в лисину. Чоловік коло шинквасу махнув рукою біля потилиці, немов відганяючи мух. Господар подав йому пиво. Ніхто й слова не мовив.

Я не витримав, скочив на рівні ноги й підійшов до сусіднього столу:

— Припиніть!

Я аж тремтів з обурення. За мить літній чоловік, накульгуючи, підскочив до столу, нахилився, щось роблячи, над своєю ногою, і раптом уже тримав дерев'яну ногу обіруч, луснув нею по столу, аж забряжчали кухлі й попільничка, й гепнувся на вільний стілець. При цьому пискливо зареготав своїм беззубим ротом, засміялася й решта хмільним деренчливим сміхом.

— Припиніть! — реготали вони, показуючи на мене. — Припиніть.

Уночі навколо заїзду шаленів вітер. Я не замерз, а завивання вітру, тріск дерев перед вікнами і час від часу гупання віконниці не були такі гучні, щоб я через них не міг заснути. Але в душі мені ставало дедалі тривожніше, аж поки я затрусився всім тілом. То був не страх як сподівання лиха, а тільки дослухався до вітру, відчув полегшу, коли він трохи вщух, злякався коли знову набрав сили, і не знав, як я вранці встану, поїду автостопом назад, учитимусь далі, піду колись на роботу, матиму дружину й дітей.

Я прагнув водночас і зрозуміти, й засудити Ганнин злочин. Але для цього він був надто страхітливий. Намагаючись зрозуміти, мені здавалося, що цей злочин не треба засуджувати більше, ніж, власне, його слід засудити. А коли намагався засудити його як слід, не лишалося місця для розуміння. Але я однаково намагався зрозуміти Ганну: не зрозуміти її означало б знову її зрадити. Я не впорався з цим завданням. Я прагнув поставити поряд розуміння й засудження. А вони були несумісні.

Наступного дня був знову чудовий літній день. З автостопом мені пощастило, й за кілька годин я повернувся додому. Я йшов містом, немов давно його не бачив; вулиці, будинки й люди видавались мені чужими. Але чужий, світ концтаборів через те не став мені ближчим. Мої штрутгофські враження розмістилися поряд із кількома вже засвоєними образами Аушвіцу, Біркенау й Берген-Бельзена і разом з ними стали штампами.

16

Потім я ще пішов до голови суду. Піти до Ганни я не спромігся. Але нічого не робити я теж не міг.

Чому я не спромігся поговорити з Ганною? Вона покинула, одурила мене, не була тією жінкою, яку я бачив у ній або яку дофантазовував у ній. А ким був для неї я? Малим читачем, яким вона скористалася, недорослим коханцем,

яким вона тішилась? Невже вона б і мене послала в газову камеру, якби не змогла покинути, але захотіла позбутися.

Чому я не міг нічого не робити? Я казав собі, що повинен запобігти помилковому вирокові. Повинен подбати про утвердження справедливості, незважаючи на брехню, якою окутала Ганна своє життя, — справедливості, так би мовити, для Ганни і проти неї. Та насправді імені йшлося не про справедливість. Я не міг полишити Ганну такою, якою вона була або намагалась бути. Я повинен подбати про неї, мати на неї якийсь вплив, якщо не прямий, то принаймні опосередкований.

Голова суду знав про нашу семінарську групу і охоче зголосився прийняти мене для розмови після одного судового засідання. Я постукав, мене запросили, привітали, запропонували сісти на стілець перед письмовим столом. Голова сидів за столом у самій сорочці. Мантия звисала зі спинки та билець його крісла: було видно, що він сів у неї за стіл, а потім вона просто зісковзнула з нього. Така картина схиляла до невимуженості, перед очима поставав чоловік, що скінчив свою денну працю й задоволений нею. Без тієї дратливості на обличчі, за якою він ховався під час засідань, я бачив тільки чисте, розумне, безневинне обличчя службовця. Він нескучно теревенив зі мною, розпитуючи про те або те. Що думає наша семінарська група про судовий процес, що робить професор із нашими протоколами, на якому ми курсі, на якому курсі я, чому я вивчаю криспруденцію і коли я хочу складати іспит. Я аж ніяк не повинен надто пізно подати заяву на іспит.

Я відповідав на всі запитання. Потім слухав, як він розповідав мені про своє навчання та іспит. Він в усьому чинив як слід. Вчасно і з належним успіхом поскладав усі семінари та практикуми і зрештою склав іспит. Йому подобалося бути юристом та суддею, і якби йому ще раз довелося пройти увесь курс навчання, він би залюбки пішов на таке.

Вікно було відчинене. На паркувальному майданчику хряпали дверцятами й запускали мотори. Я слухав, як від'їжджають авто, аж поки їхній звук поглинав вуличний шум. Потім на спорожнілому майданчику гралися й галасували діти. Інколи я виразно чув якесь слово: ім'я, лайку, вигук.

Голова суду підвівся й попрощався зі мною.

Я, звісно, можу приходити, коли матиму якісь дальші запитання. Навіть, коли потребуватиму поради в навчанні. А наша семінарська група повинна ознайомити його з усіма оцінками та аналізами процесу.

Я вийшов на порожній паркувальний майданчик. Розпитав у підлітка, як пройти на вокзал. Студенти, з якими я їздив, виїхали одразу після засідання, і я був змушений сісти на поїзд. Той поїзд возив людей з роботи: зупинявся на кожній станції, люди заходили й виходили, я дивився у вікно, навколо весь час мінялися супутники, балачки й запахи. За вікном пробігали будинки, вулиці, машини, дерева, а вдалині — гори, замки й каменоломні. Я бачив усе й не помічав нічого. Я вже не почувався скривдженим, що Ганна покинула й одурила мене, скористалася мною. Не повинен я і дбати про неї. Я відчував, як заміняю, в полоні якого я дослухався до жахів, про які розповідали на процесі, огортає й почуття та думки останнього тижня. Сказати, мовляв, я зрадив, було б забагато. Але я

відчував, що це справді так. Що саме це дало мені змогу знову повернутися до повсякденного життя й жити далі.

17

Вирок оголосили наприкінці червня. Ганну засудили на довічне ув'язнення. Решта отримали ті або інші терміни позбавлення волі.

Судова зала була повна, як і на початку процесу. Судовики, студенти мого й місцевого університетів, якісь школярі, місцеві та закордонні журналісти й люди, що завжди стираються в залах суду. Стояв гамір. Коли завели підсудних, спершу їх ніхто й не помітив. Потім публіка зацікавилася. Першими заговорили ті, хто сидів попереду, коло самих підсудних. Вони штурхнули своїх сусідів і обернулися до тих, хто сидів позаду. «Та заговоріть!» – шепотіли вони, і ті, побачивши, теж заговорили, штурхали сусідів, оберталися до задніх рядів і шепотіли: «Та заговоріть!» Зрештою в залі запанувала тиша.

Не знаю, чи усвідомлювала Ганна, який у неї вигляд, а може, вона й хотіла справляти таке враження. Вона вдягнула чорний костюм і білу блузу, а крій костюма й краватка до блузи створювали враження, ніби вона в мундирі. Я ніколи не бачив жіночих есесівських мундирів. Але мені й усій публіці здавалося, що ми бачимо перед собою цей мундир, жінку, яка працювала в ньому на СС і скоїла все те, в чому звинуватили Ганну.

Публіка знову зашепотілася. Дехто обурювався вголос, їм здавалося, ніби Ганна глузує з процесу, вироку й навіть тих, хто прийшов послухати, як оголосять вирок. Обурення наростало, дехто вже кричав Ганні, за кого вона їх має. Та потім до зали ввійшли судді й голова суду, роздратовано зиркнувши на Ганну, оголосив вирок. Ганна слухала стоячи, виструнчившись і ні разу не ворухнувшись. Коли читали обґрунтування вироку, вона сіла. Я прикипів очима до її потилиці та шиї.

Читання тягнулось довгі години. Коли процес скінчився і засуджених повели, я чекав, чи Ганна подивиться на мене. Я сидів там, де й завжди. Та вона дивилася просто перед собою, не помічаючи нікого. Зарозумілий, скривджений, розгублений і безкінечно втомлений погляд. Погляд, що нікого й нічого не хотів бачити.

Частина III

Літо після процесу я просидів у читальні університетської бібліотеки. З'являвся, коли відкривали читальню, і йшов, коли закривали. В суботу й неділю вчився вдома. Вчився так зосереджено і одержимо, що приглушені процесом почуття та думки й далі були заанімілі й приглушені. Я цурався людей. Виїхав з дому і найняв кімнату. Нечисленних знайомих, які зверталися до мене в читальні або в кіно, куди я інколи ходив, я спроваджував.

Під час зимового семестру я повадився навряд чи інакше. Але все-таки мене запитали, чи на Різдво я поїду зі своєю студентською групою на гірськолижну базу. Здивувавшись, я дав згоду.

Лижвар із мене був нікудишній. Але я охоче ставав на лижви, швидко мчав і тримався нарівні з добрими лижварями. Іноді на спусках, до яких я, власне, й не доріс, я ризикував упасти й покалічитись. Але я зумисне йшов на той ризик. А другий ризик, на який увесь час наражався і який зрештою справдився, взагалі не брав до уваги.

Я не відчував холоду. Якщо решта повдягали светри та лижні костюми, я їздив у сорочці. Інші тільки хитали головою і кпили з мене. Але я дослухався навіть до їхніх стурбованих засторог. Я ж нітрохи не мерз. А почавши кашляти, скинув усе на австрійські сигарети. Коли в мене почалася гарячка, тішився тим станом. Я був кволий і водночас напрочуд легкий, усі чуттєві враження були приємно приглушені, ватяні та туманні. Я немов ширяв у повітрі.

Гарячка посилювалась, і мене забрали до лікарні, минуло моє зааніміння. Всі питання, тривоги, звинувачення й докори, всі жахіття та муки, що зародились під час процесу й миттю були приглушені, повернулись і вже не покидали мене. Не знаю, який діагноз ставлять лікарі, коли хтось не мерзне, дарма що повинен замерзати. Мій власний діагноз полягає в тому, що зааніміння мало охопити й моє тіло, перше ніж я зможу позбутися його.

Коли я скінчив навчання й почав працювати стажером, настало літо студентських заворушень. Я цікавився історією та соціологією і як стажер був ще досить тісно пов'язаний з університетом, щоб прилучитись до тих подій. Але прилучення – ще не участь у спільній боротьбі, і вища школа та її реформа були мені, зрештою, не менш байдужі, ніж В'єтконг і американці. А якщо зважити на третій найбезпосередніший мотив студентського руху – розрив з націонал-соціалістичною минувиною, – я відчував таку відстань від решти студентів, що не хотів агітувати разом з ними й ходити на демонстрації.

Інколи мені здається, що розрив з націонал-соціалістичною минувиною був не причиною, а тільки виявом конфлікту поколінь, що правив за рушійну силу студентського руху. Сподівання батьків, від яких має визволитись кожне нове покоління, були просто знищені тим, що ці батьки, живши за третього райху або згодом, після його краху, засвідчили свою неспроможність. Хіба ті батьки, що коїли націонал-соціалістичні злочини, мовчки приглядалися до них або ж тільки відверталися від них, а після 1945 року терпіли злочинців поміж себе чи навіть примирилися з ними, мали якесь право казати щось своїм дітям? З другого боку, націонал-соціалістична минувина цікавила й

тих дітей, що нічим не могли або не хотіли дорікнути своїм батькам. Для них розрив із націонал-соціалістичною минувиною був не формою конфлікту поколінь, а справжньою проблемою.

Як і завжди, колективну провину можна і в моральному аспекті, і в юридичному або браги на себе, або не брати, і для мого покоління студентів це була реальність, серед якої ми жили. Вона була пов'язана не тільки з тим, що скоєно за третього райху. Єврейські надгробки оскверняли свастиками, чимало колишніх нацистів робило собі кар'єру у сфері судочинства, адміністрації, в університетах, Федеративна Республіка Німеччини не визнала держави Ізраїлю, передвоєнну еміграцію та антифашистський опір дехто трактував як пристосуванство — все це виповнювало нас сорому, навіть коли була змога пальцем показати на винуватців. Можливість показати пальцем на винуватців не рятувала нас від сорому. Зате долала пов'язані з ним страждання. Пасивні страждання від сорому й ганьби вона перетворювала в енергію, активність, агресію. А розрив із батьками, які завинили, був надто вже гострий.

Я ні на кого не міг показати пальцем. На своїх батьків не міг уже тому, що нічого не міг їм закинути. Просвітницьке завзяття, яким я колись як учасник семінару з концтаборів засудив свого батька до ганьби, вже минулося, стало прикриттям для мене. А те, що коїли інші, належні до мого соціального середовища, і в чому вони завинили, було, хай там як, не таке страшене, як те, що коїла Ганна. Я, власне, мав показати на Ганну. Але палець, спрямований на Ганну, показував і на мене. Я любив її. І не тільки любив, я обрав її. Я намагався переконати себе, що, обравши Ганну, я ще нічого не знав про те, що вона коїла. Я намагався, отже, опинитись у тому стані невинності, в якому діти люблять своїх батьків. Але любов до батьків — це єдина любов, за яку людина не відповідає.

А можливо, людина відповідає навіть на любов до батьків. Тоді я заздрив студентам, що відвернулися від своїх батьків, а отже, від усього покоління злочинців і свідків, від усіх толерантних і примирливих, подолавши завдяки цьому якщо не свій сором, то принаймні страждання як елемент того сорому. Але звідки походила ота хвальковита впевненість у своїй непогрішності, яку я так часто помічав у них? Як можна відчувати провину та ганьбу й водночас козиряти своєю непогрішністю? Може, розрив із батьками — тільки риторика, галас, шум, які мають заглушити те, що разом з любов'ю до батьків неодмінно постає і причетність до їхньої провини?

Але такі думки з'явилися згодом і навіть тоді не давали ніякої розради. Як вони могли бути розрадою, коли моє страждання, породжене коханням до Ганни, певною мірою було долею мого покоління, німецькою долею, якої я міг уникнути і яку, я міг переграти тільки з набагато гіршим результатом, ніж решта. І все-таки добре бодай те, що я відчував тоді належність до свого покоління.

2

Працювавши стажером, я оженився. З Гертрудою я познайомився на гірськолижній базі, й коли решта студентів наприкінці вакацій поїхали

додому, вона лишилась, аж поки я вийшов з лікарні, повернулися ми разом. Вона теж була юристка; ми разом навчалися, разом складали іспит і стали разом стажерами. Ми взяли шлюб, коли Гертруда завагітніла.

Я не розповідав їй про Ганну. Кому хочеться, думав я, чути про давніші почуття свого партнера, не будучи об'єктом тих почуттів. Гертруда була розважлива, працююча й віддана, і якби ми вели селянське господарство з багатьма слугами і служницями, виводком дітей та купою роботи, коли подружжя не має часу одне для одного, тоді б наше життя було наповненим і щасливим. А ми жили в трикімнатній квартирі у новобудові в передмісті, й лиш утрюх; я знав тільки нашу донечку Юлю, Гертруду і свою працю стажером. Я ніколи не міг позбутися звички порівнювати свої інтимні стосунки з Гертрудою з інтимними сценами, які пережив із Ганною, і, тримаючи Гертруду в обіймах, мені завжди здавалося, що це неправда, що вона несправжня, не так доторкається до мене, не так гладить, не такий має запах, не такий смак. Я думав, що згодом це мине. Сподівався мине. Я хотів звільнитися від Ганни. Але відчуття, ніби все несправжнє, не минало.

Коли Юлі виповнилось п'ять років, ми розлучилися. Ми обоє вже не могли й далі не відчувати гіркоти і зберігати вірність нашому зв'язку. Мене мучило, що ми не можемо дати Юлі чуття захищеності, якого вона так палко прагнула. Коли ми з Гертрудою були близькі та віддані одне одному, Юля почувалася, мов риба у воді. Була у своїй стихії. А помітивши напругу між нами, бігала від мене до матері й запевняла, що ми любимо одне одного і що й вона нас любить. Вона хотіла мати братика і зраділа б навіть ще більшій кількості братів та сестер. Вона довго не могла збагнути, що означає розлучення, і хотіла, коли я навідував її, щоб я нікуди не йшов, а коли навідувала мене, щоб приходила й Гертруда. Коли я йшов, а вона дивилася з вікна, і я під її засмученим поглядом сідав у машину, мені краялося серце. Я відчував: те, в чому ми відмовляємо доньці, – не тільки її бажання, а й право. Ми порушили її право, ошукали її, дозволивши собі розлучитись, і від того, що ми зробили це спільно, провина не стає наполовину менша.

Свої подальші любовні зв'язки я намагався і краще починати, й краще закінчувати. Я зрозумів, що жінка повинна бодай трохи так само, як Ганна, доторкатись і гладити, бодай трохи пахнути, як вона, і смакувати, як вона, й лише тоді в наших стосунках з'являлося щось справжнє. І я розповідав їм про Ганну. Іншим жінкам я й про себе більше розповідав, ніж Гертруді: нехай самі шукають собі пояснень, коли щось у моїй поведінці й у моїх настроях видається їм дивним. Але жінкам не хотілося довго слухати. Я згадую Елен, американку-літературознавця, що без слів заспокоїливо гладила мене по спині, коли я розповідав їй, і так само без слів заспокоїливо гладила далі, коли я замовк. А психоаналітик Гезина вважала, що я повинен проаналізувати свої відносини з матір'ю. Хіба мені не впадає у вічі, що в моїй розповіді мати майже ніколи не з'являється? Гільке, дантистка, завжди розпитувала мене про часи, які передували нашій зустрічі, але враз забувала всі мої розповіді. Тому я знову припинив розповідати. Оскільки істина того, що каже людина, – її вчинки, можна відмовитись і від слів.

Коли я складав свій другий іспит, помер професор, що колись вів семінар із концтаборів. Гертруда натрапила в газеті на оголошення про смерть. Похорон мав відбутися на цвинтарі Берґ. Може, і я туди піду?

Я не хотів. Ховати мали в четвер пополудні, а в четвер і в п'ятницю зранку я писав екзаменаційні роботи. Крім того, я не мав дуже тісних зв'язків із професором. Та й не любив я похоронів. Я не хотів згадувати про процес.

Та було вже запізно. Спогади пробудились, і в четвер, повернувшись додому, я мав відчуття, ніби мене чекає побачення з минувшиною і я не повинен пропустити його.

Я поїхав, чого звичайно ніколи не робив, трамваєм. Уже це було зустріччю з минувшиною, немов поверненням у знайомі місця, що змінили свій вигляд. Коли Ганна працювала кондуктором, їздили трамвайні поїзди з двох або трьох вагонів, кожен вагон мав спереду і ззаду платформу, до платформ тулилися підніжки, на які ще можна було вискочити, коли трамвай уже рушив, а вздовж усього поїзда тягнувся шнур, і кондуктор смикав за нього, дзенькотом даючи сигнал до від'їзду. Влітку їздили трамваї з відкритими платформами. Кондуктор продавав, компостував і перевіряв квитки, оголошував зупинки, давав сигнал рушати, пильнував дітей, що тиснулися на платформи, сварився з пасажирями, які на ходу вискакували й заскакували, забороняв вхід, коли вагон був повний. Траплялися веселі, дотепні, поважні й грубі кондуктори, і від вдачі або настрою кондуктора часто залежала атмосфера у вагоні. Яка дурість, що після своєї невдалої спроби несподівано поїхати у Шветцинґен я боявся вибрати мить і подивитись, як працює Ганна.

Я зайшов у трамвай без кондуктора й поїхав на цвинтар. Був холодний осінній день із безхмарним, похмурим небом і жовтавим сонцем, що вже не гріло й не засліплювало очі. Якийсь час я блукав цвинтарем, аж поки знайшов могилу, де відбувалось прощання з тілом. Я йшов під високими голими деревами поміж давніх надгробків. Інколи проминав цвинтарного садівника або бабусю з лійкою та секатором. Стояла тиша, і я чув, як здалеку долинає церковний спів над могилою професора.

Я став збоку й дивився на невеличкий гурт у жалобі. Впадало у вічі, що там багато диваків і химерників. Та й у промовах про життя і працю професора згадували, що він і сам відцурався примусу суспільства й через те втратив зв'язок із ним, лишився незалежним і став при цьому дивакуватим.

Я впізнав одного колишнього учасника семінару з концтаборів; він склав іспит ще переді мною, спершу працював адвокатом, потім шинкарем і прийшов у довгому червоному плащі. Коли все скінчилось і я йшов до виходу з цвинтаря, він озвався до мене:

— Ми ж були разом на семінарі, — ти що, не впізнав мене?

— Ні.

Ми потисли руки один одному.

— Я завжди в середу їздив на процес і часом підвозив тебе машиною.

Він засміявся.

— А ти щодня там сидів, щодня і щотижня. Може, бодай тепер скажеш чому?

Він нетерпляче й добродушно дивився на мене, і я тепер пригадав, що звернув увагу на цей погляд ще на семінарі.

— Мене дуже цікавив той процес.

— Тебе дуже цікавив той процес?

Він знову засміявся.

— Процес чи підсудна, до якої ти всякчас прикипав очима. Ота, що була ще нівроку? Ми всі дивувались, що вас може пов'язувати, але спитати тебе ніхто не наважився. Ми всі тоді були страх які чуйні та делікатні. А знаєш...

І він згадав про ще одного учасника семінару, що заїкався й шепелявив, верз усякі дурниці, а ми слухали, немов його слова — щире золото. Потім розповідав про решту учасників семінару, якими вони були тоді і що роблять тепер. Говорив і говорив. Але я знав, що в кінці він запитає мене ще раз: «Ну, то що було між тобою і тією підсудною?» І я не знав, як відповісти, як мені признатись, спростувати, ухилитися.

Ми підійшли до цвинтарної брами, і він таки справді запитав. Та від зупинки тільки-но рушив трамвай, я гукнув «бувай!» і помчав, немов міг скочити на підніжку, побіг уздовж колії і вдарив долонею у двері, — і диво, сталося те, у що я не вірив, на що аж ніяк не сподівався. Трамвай зупинився, двері відчинились, я зайшов.

4

Після стажування я мав вирішити, до якої роботи взятись. Я дав собі трохи часу: Гертруда одразу стала працювати суддею, мала повні руки роботи, і ми раділи, що я можу сидіти вдома й доглянути Юлю. Коли Гертруда при звичаїлась до роботи, а Юля пішла в дитячий садок, я був змушений прискорити свій вибір.

Вибрати було важко. Я не уявляв себе в жодній із тих ролей, у яких я бачив юристів на процесі проти Ганни. Звинувачувати видавалося не менш гротескним спрощенням, ніж захищати, а судити — взагалі щонайбільшим гротеском. Не міг я уявити себе й урядовцем: як стажер я працював в окружній адміністрації, і її кімнати, коридори, запахи і службовці видавалися мені сірими, безплідними й нудними.

Зоставалося вже не так багато професій для юристів, і не знаю, що я робив би, якби один професор з історії права не запропонував мені попрацювати з ним. Гертруда заявила, що це втеча, втеча від життєвих вимог та відповідальності, і таки мала слушність. Я тікав і відчував полегкість, що можу тікати. А втім, це не назавжди, казав я їй і собі, я ще молодий, навіть після кількох років історії права я ще зможу взятися за якийсь

справжній юридичний фах. Але то було назавжди, і за першою втечею прийшла друга, коли з університету я перебрався в науково-дослідний заклад і там шукав і знайшов собі нішу, де й далі міг досліджувати історію права, нікого не потребуючи й нікому не заважаючи.

Але втеча – не тільки відступ, а й наближення. І минувшина, до якої я наблизивсь як історик права, не менш буяла життям, ніж сучасність. І то не так, як, напевне, можуть подумати непричетні, мовляв, властиве минувшині життєве буяння можна спостерегти тільки тоді, коли людина бере участь у сучасності. Вивчати історію означає будувати мости між минувиною і сучасністю, спостерігати обидва береги і бути діяльним на обох. Однією з царин моїх досліджень було право третього райху, і тут надто вже впадало у вічі, як минувшина і сучасність поєднуються в одну життєву реальність. Утеча тут – не порпання в минувшині, а якраз велика зосередженість на сучасності та майбутньому, що сліпі до спадщини минувшини, яка сформувала нас і з якою нам треба жити.

Та при цьому я не міг приховати втіхи, якій завдячував зануренню в минувшину, значення якої для сучасності було невеликим. Уперше я відчув таку втіху, коли досліджував законотворчість і законопроекти доби Просвітництва. Законопроекти тоді писали, вірячи, що у світі закладено основи доброго порядку і тому у світі можна запровадити добрий порядок. Я був щасливий, дивлячись, як із тієї віри постають окремі статті, немов урочисті охоронці доброго порядку, й поєднуються в закони, що гарні, і тому їхня краса має правити за доказ їхньої істини. Я довго вважав, що Просвітництво було добою прогресу в історії права, незважаючи на страхітливі відступи та регресії на шляху розвитку більшої краси та істини, раціональності й гуманізму. Тепер я вже розумію, що та віра була химерою, й дотримуюсь інших уявлень про ходу історії права. Розвиваючись, право прямує до певної мети, але мета, якої воно досягає після численних струсів, блукань і засліплень, – це той вихідний пункт, звідки воно вийшло і звідки, тільки-но прибувши туди, воно знову має вирушати.

Тієї пори я знову перечитав «Одіссею», яку вперше прочитав ще в школі і зберігав у пам'яті як розповідь про повернення додому. Але то аж ніяк не розповідь про повернення додому. Як греки, знаючи, що не можна двічі ступити в ту саму річку, могли вірити в повернення додому? Одіссей повертається не на те, щоб лишитись, а щоб вирушити знову. «Одіссея» – це розповідь про рух, водночас і спрямований до мети, й позбавлений, мети, і успішний, і марний. А хіба історія права – не те саме?

5

З «Одіссеї» я й почав. Я став читати її, відколи ми з Гертрудою розлучились. Багато ночей поспіль я майже не міг заснути; я лежав з розплющеними очима, і, коли запалював світло й брав до рук книжку, очі мені закривались, а коли відкладав книжку й гасив світло, знову не міг заснути. Отож я став читати вголос. Коли я так читав, очі вже не закривались. А оскільки в плутаних, пронизаних спогадами і мріями, напівсонних, тяжких і безкінечно повторюваних роздумах про мій шлюб,

доньку й моє життя знову переважала Ганна, я став читати для Ганни. Я читав для Ганни, записуючи текст на касети.

Поки я послав їй касети, минуло кілька місяців. Спершу я не хотів посилати їй частину й чекав, аж поки запишу всю «Одіссею». Потім засумнівався, чи буде «Одіссея» досить цікавою для Ганни, і записав те, що читав після «Одіссеї», — оповідання Шніцлера й Чехова. Згодом я тягнув час, ніяк не наважуючись подзвонити в суд, який оголосив Ганні вирок, і з'ясувати, де вона відбуває покарання. Нарешті я зібрав усе до купи: адресу Ганни, що сиділа у в'язниці поблизу міста, де відбувався процес і де її засудили, касетний магнітофон і касети, пронумеровані, починаючи з Чехова й доходячи до Шніцлера і Гомера. Врешті-решт я відправив посылку з магнітофоном і касетами.

Недавно я знайшов зошит, де я нотував, що записав для Ганни протягом тих років. Перші дванадцять назв подано разом; попервах я просто допався до читання, а потім помітив, що без нотаток не пам'ятатиму, які твори я вже прочитав їй. Біля дальших назв інколи стоять дати, інколи ні, але я й без дат знаю, що першу посылку послав Ганні на восьмому, а останню — на вісімнадцятому році її ув'язнення. На вісімнадцятому році задовольнили її прохання про помилування.

Здебільшого я читав Ганні те, що я й сам хотів тоді почитати. Читаючи вголос «Одіссею», мені спершу було нелегко сприймати текст не менш зосереджено, ніж при читанні про себе. Потім я навчився. Одним з мінусів читання вголос було те, що воно забиало більше часу. Зате прочитане набагато краще зберігалось у пам'яті. Я й досі дуже виразно пам'ятаю чимало окремих місць.

Але читав я й те, що вже знав і любив. Отож Ганна почула багато Келера й Фонтане, Гайне й Марике. Я довго не наважувався читати вірші, а згодом вони давали мені велику втіху, й цілу низку вибраних поезій я вивчив напам'ять. Я й тепер можу розповісти їх.

Загалом назви в зошиті засвідчували правічну обивательську віру в освіту. Не пригадую, щоб я коли-небудь запитував себе, чи варто вийти за межі Кафки, Фриша, Йонсона, Ленца й Бахман і читати ще й експериментальну літературу, — літературу, де я не впізнавав історію і де жодна постать мені не подобалась. Я зрозумів, що експериментальна література експериментує з читачем, а цього не потребує ні Ганна, ні я.

Коли я сам став писати, я читав їй і свої твори. Я чекав, поки надиктую свій рукопис, потім опрацюю машинопис, і мені здавалося, ніби твір готовий. А читаючи вголос, помічав, чи правдиві зображені почуття. Якщо ні, міг ще раз усе переробити і зробити новий запис на тій самій плівці. Але робив я це неохоче. Я прагнув закінчити все читанням уголос. Ганна стала мені суддею, й задля неї я знову зосереджував усю свою силу, всі свої творчі спроможності, всю свою критичну фантазію. Потім я вже міг надсилати рукопис до видавництва.

На касетах я не згадував ні про що особисте, ні про що не запитував Ганну, нічого не повідомляв про себе. Я зачитував назву, прізвище автора й текст. Коли текст закінчувався, чекав якусь мить, із виляском згортав книжку й натискав клавішу «стоп».

На четвертому році наших водночас і словесно багатих, і словесно вбогих контактів я одержав привітання: «Хлопче, останнє оповідання було дуже гарне. Дякую. Ганна».

Папір був пролікований, мабуть, видертий із зошита й рівненько обрізаний аркуш. Привітання стояло в самій горі й займало три рядки. Було написане синьою кульковою ручкою, що дуже мастилася. Ганна надто тиснула стрижнем на папір, напис відбився й на зворотному боці. Адресу написала теж із великим притиском: її відбиток можна було прочитати і на нижній, і на верхній половині складеного вдвоє аркуша.

Глянувши на цей лист, спершу можна було подумати, ніби то пише дитина. Та якщо дитяче письмо — невправне й безпорадне, тут відчувалася сила. Був очевидним опір, який довелося подолати Ганні, щоб рисочки поєднати в літери, а літери — у слова. Дитяча рука то тут, то там може кудись збочити, і її треба змушувати дотримуватись лінії письма. Ганнина рука нікуди не відхилялась і, напевне, була присилувана з самого початку. Кожна рисочка, з яких склалися літери, — спрямована вгору чи вниз, дужки і хвостики, — була проведена окремо. Кожна літера була виборена окремо і мала свій власний косий чи вертикальний напрям, часто ставала ще й найнадміру висока або широка.

Я прочитав привітання і сповнився радощів та захвату. «Вона пише, вона пише!» За минулі роки я прочитав усе, що міг знати про неписьменність. Я знав про безпорадність у повсякденному житті, коли важко знайти дорогу чи адресу, вибрати страву в ресторані, про страх, із яким неписьменний дотримується наперед визначених шаблонів і перевірених рутинних процедур, про зусилля, яких потребує приховування нездатності читати й писати і які, зрештою, відвертають від справжнього життя. Неписьменність — це неповноліття. Якщо Ганна набралася духу навчитися читати й писати, вона ступила крок від неповноліття до повноліття — просвітницький крок.

Потім я придивився до Ганниного листа й побачив, скільки зусиль і наполегливості вимагало від неї письмо. Я пишався нею. Водночас я засмутився, засмутився запізним і змарнованим життям, засмутився запізнілістю й марністю життя взагалі. Я думав: коли людина проґавила слухну мить, коли надто довго не може чогось досягти, коли їй задовго відмовляють у чомусь, потім усе з'являється запізно, навіть якщо вона нарешті виборює все своїми зусиллями і з радістю сприймає здобутки. Чи, може, «запізно» немає, а стільки «пізно», і «пізно» завжди краще, ніж «ніколи»? Не знаю.

Після першого привітання раз по раз надходили інші. Завжди кілька рядків, подяка, побажання ще почути того самого автора або вже не чути його, якась заувага про автора, вірш, оповідання чи героя роману, якесь спостереження з в'язниці. «На подвір'ї вже зацвіли форзиції», або «Мені подобається, що цього літа було багато проз», або «З вікна я бачу, як птахи збираються у вирій», і дуже часто тільки завдяки Ганниним повідомленням я звертав увагу

на форзиції, літні прози чи пташині зграї. Її зауваги про літературу інколи були надивовижу точні: «Шніцлер гавкає, Стефан Цвайг — дохлий пес», або «Келерові потрібна жінка», або «Вірші Гете — немов маленькі картини в гарних рамах», або «Ленц, безперечно, пише на друкарській машинці». Нічого не знаючи про авторів, вона всіх їх вважала за сучасників, хіба що текст однозначно не давав змоги дійти такого висновку. Я був вражений, якою мірою давню літературу можна, фактично, читати так, ніби її написано сьогодні, а той, хто нічого не знає про історію, в життєвих реаліях минувшини може просто вбачати реалії далеких країв.

Я ніколи не писав Ганні. Але читав їй і далі. Коли я жив один рік в Америці, прислав їй касети звідти. А коли їздив у відпустку або мав надто багато роботи, могла трапитись довгенька перерва, поки я приготую наступні касети; я не виробив ніякого постійного ритму, а просто посилав касети щотижня, що два тижні, а інколи й через три або чотири тижні. Мене не обходило, що тепер, коли Ганна сама навчилася читати, їй уже, може, не потрібні мої касети. Вона може читати і щось інше. Читання вголос було моїм способом промовляти до неї, спілкуватися з нею.

Я зберіг усі її листи. Письмо змінювалось. Спершу Ганна примусила літери набуті однакового нахилу, мати однакову висоту й ширину. Коли вона впоралась із цим завданням, письмо стало легшим і впевненішим. Швидким воно не стало ніколи. Проте набуло певної суворої краси, властивої письму літніх людей, яким мало доводилось писати.

7

Я тоді й у думці не мав, що Ганна коли-небудь вийде на свободу. Обмін листами й касетами був такий звичайний і знайомий, а Ганна так необтяжливо була водночас і близька мені, й далека, що я хотів би увічнити той стан. Як зручно і як егоїстично, — і я знав про це.

А потім надійшов лист від начальниці в'язниці.

«Ви і фрау Шміц листуєтесь уже багато років. Це єдиний зв'язок, який фрау Шміц підтримує із зовнішнім світом, і тому я звертаюся до Вас, хоч і не знаю, як тісно Ви пов'язані з нею і чи Ви родич їй або приятель.

Наступного року фрау Шміц знову подаватиме прохання про помилування, і я гадаю, що її прохання задовольнять. Невдовзі по тому її випустять на свободу — після вісімнадцяти років ув'язнення. Звичайно, ми можемо подбати для неї про житло й роботу, а отже, і спробуємо подбати; з роботою в її літа буде важко, дарма що вона цілком здорова й набула великої вправності в нашій швацькій майстерні. Але було б краще, щоб не ми подбали про це, а родичі або друзі виявили таку турботу, й випущені на волю перебували поблизу від них, відчували їхню підтримку. Вам навіть несила уявити, якою самотньою й безпорадною може почуватися людина після вісімнадцяти років ув'язнення.

Фрау Шміц цілком спроможна обслуговувати себе й виконувати хатню роботу. Було б досить, якби Ви знайшли для неї невеличку квартиру й роботу, могли принагідно провідувати її в перші тижні та місяці і запрошувати до себе, подбали, щоб вона мала змогу дізнатися, що їй можуть запропонувати церковна громада, вечірні загальноосвітні курси, служба підтримки родини й т. ін. Крім того, просидівши у в'язниці вісімнадцять років, нелегко вперше вийти в місто, робити закупи, розмовляти з представниками влади, сходити в ресторан. Із супроводом було б легше.

Я звернула увагу, що Ви не відвідуєте фрау Шміц. Якби відвідували, я б не писала Вам, а тільки запросила б на розмову під час якогось візиту. А тепер Вам уже неодмінно треба відвідати її перед звільненням. З цієї нагоди прошу Вас зазирнути й до мене».

Лист закінчувався щирими привітаннями, які я пов'язав не зі своєю особою, а зі щирістю прохання самої начальниці. Я вже чув про неї: її установу вважали за надзвичайну, а її голос мав вагу в питаннях реформи пенітенціарної системи. Мені сподобався її лист.

Але не сподобалося те, що навалювалось на мене. Звичайно, я мав подбати про роботу та житло й навіть зробив усе потрібне. Мої приятелі, що ані використовували, ані здавали квартирантам прибудову до свого будинку, були готові за невеличку платню пустити туди Ганну. Швачка-грекиня, в якій я вряди-годи перешивав собі одяг, зголосилася взяти Ганну на роботу, бо її сестра, що працювала разом з нею в майстерні, повернулася до Греції. Крім того, я вже давно, набагато раніше, ніж могла б сама Ганна, подбав про соціальну та освітню допомогу, яку пропонували церковні та світські установи. А от візит до Ганни весь час відсував.

Саме тому, що вона так необтяжливо була водночас і близька, і далека від мене, я й не хотів її відвідувати. Мені здавалося, що бути такою, якою Ганна є для мене, вона може лише на реальній відстані. Я боявся, що невеличкий, легкий, прихований світ привітань і касет надто вразливий і штучний, щоб витримати реальну близькість. Як можна зустрітися з Ганною віч-на-віч, не зворухнувши всього, що сталося між нами?

Отож рік минав, а я все не їхав до в'язниці. Від начальниці в'язниці я довго нічого не чув; мій лист, де я повідомляв про ситуацію з житлом і роботою, що чекали Ганну, лишився без відповіді. Вона, звичайно, розраховувала, що матиме нагоду поговорити зі мною, коли я відвідаю Ганну. Не могла ж вона знати, що я не тільки відсуваю цей візит – він ще й пригнічує мене. Але зрештою вийшла постанова, що Ганну помилувано й випускають на свободу, тож начальниця зателефонувала мені. Чи приїду я бодай тепер? За тиждень Ганну випустять.

Наступної неділі я приїхав до неї. То був мій перший візит до в'язниці. На вході мене перевірили, а потім, коли ми йшли, відмикали й замикали багато

дверей. Але споруда була нова та світла, всередині двері були відчинені, жінки вільно пересувалися. Двері в кінці коридору виводили надвір, на невеличкий свіжий острівець із деревами й лавами. Я роззирнувся, шукаючи Ганну. Наглядачка, що привела мене, показала на лаву в затінку каштана.

Ганна? Ота жінка на лаві — Ганна? Сиві коси, обличчя з глибокими вертикальними зморшками на чолі й на щоках, обабіч рота і обважніле тіло. Була вбрана в затісну, напнуту на грудях, животі та стегнах блакитну сукню. Руки лежали на колінах і тримали книжку. Але вона не читала, дивилася поверх окулярів на жінку, що кидала кільком горобцями крихту за крихтою. Потім помітила, що на неї дивляться, і повернулась обличчям до мене.

Я побачив чекання на її обличчі, побачив, як воно запроменіло радістю, коли вона впізнала мене, побачив, як її очі мов обмацують моє обличчя, коли я підступав ближче, побачив, як ті очі шукають, запитують, дивляться невпевнено, скривджено, — й побачив, як згас її погляд. Та коли я підійшов, вона всміхнулася приязним утомленим сміхом:

— А ти, хлопче, виріс!

Я сів поруч з нею, вона взяла мою руку.

Давніше я дуже любив її запах. Вона завжди пахнула свіжістю: свіжо скупаним тілом, свіжою білизною, свіжим потом або свіжим коханням. Інколи вона бризкалась духами, навіть не знаю якими, але і їхні пахощі були свіжі понад усе. Серед цих свіжих запахів траплявся ще один, важкий, терпкий і тьмяний. Я часто винюхував його, немов цікавий звір, починав від шиї та плечей, що пахли свіжою скупаністю, всотував між грудей свіжий запах поту, що під пахвами змішувався з іншим запахом, знаходив той важкий, тьмяний запах навколо талії й живота майже в чистому вигляді, а між ногами з фруктовим забарвленням, яке збуджувало мене, обнюхував і її ноги та ступні, стегна, де той важкий запах зникав, ямки під колінами, де знову вчувався свіжий запах поту, і ступні, що пахли милом, шкірою або втомою. Спина й руки не мали якогось свого запаху, нічим не пахли і все-таки пахли нею, а в долонях тримався запах днів і роботи: тхнуло друкарською фарбою квитків, металом компостера, цибулею, рибою і смаженим салом, пральним лугом, гарячою праскою. Помиті, руки спершу не зраджували тих запахів. Але мило тільки приховувало запахи, за хвилину вони знову поверталися: ослаблені, сплавлені в єдиний запах кінця робочого дня, запах вечорів, повертань додому й хатнього затишку.

Я сів поряд із Ганною й відчув запах старої жінки. Не знаю, що становить цей запах, знайомий мені від бабусь і літніх тітоньок, запах, що у притулках для старих висить у кімнатах і коридорах, немов прокляття. Ганна була замолода для нього.

Я підсунувся ближче. Я помітив, що розчарував її спершу, і тепер намагався поправити ситуацію.

— Я радий, що ти виходиш.

— Справді?

— Авжеж, і радий, що житимеш недалеко від мене.

Я розповів їй про квартиру й роботу, які я знайшов для неї, про культурну й соціальну допомогу в тому районі міста, про міську бібліотеку.

— Ти багато читаєш?

— Так собі. Краще слухати, коли хтось читає.

Ганна глянула на мене.

— Тепер цьому кінець, правда?

— Чому тепер має бути кінець?

Але не міг собі уявити ні того, що записую касети для неї, ні того, що зустрічаюсь із нею й читаю їй уголос.

— Я так зрадив і так захоплювався тобою, коли ти навчилася читати. А які гарні листи ти мені писала!

То була правда, я захоплювався й радів — і тому, що вона читає, і тому, що пише мені. Але відчував, що мій захват і моя радість несумірні з тими зусиллями, яких коштувала Ганні наука читання та письма; що той захват і радість вкрай убогі, якщо ні разу не спонукали мене відповісти їй, відвідати її, поговорити з нею. Я виділив Ганні невеличку нішу, саме нішу, яка була важлива для мене, яка давала щось мені і їй теж щось давала, та аж ніяк не місце в моєму житті.

Але чому я мав давати їй місце у своєму житті? Я обурився тим нечистим сумлінням, яке озвалося в мені на думку, що я запхав Ганну до ніші.

— А перед процесом ти часом ніколи не думала про те про що говорили на процесі? Тобто ти ніколи не думала про те, коли ми були разом, коли я читав тобі?

— Тебе це дуже цікавить?

Але на відповідь Ганна не чекала.

— Мені завжди здавалося, що мене однак ніхто не розуміє, ніхто не знає, хто я і що привело мене до того. І, знаєш, якщо тебе ніхто не розуміє, ніхто й не має права вимагати від тебе звіту. Навіть суд не міг вимагати від мене звіту. А от мертві можуть. Вони розуміють. Для цього їм не конче бути присутніми, але якби були тут, то розуміли б дуже добре. Тут, у в'язниці, їх чимало збиралось біля мене. Ходили щоночі, хотіла я цього чи ні. А до процесу, коли хотіли прийти, я ще могла прогнати їх.

Вона зачекала, чи скажу я що-небудь, але мені нічого не спадало на гадку. Спершу думав сказати, мовляв, я не вмію проганяти. Та це була неправда: когось проганяють і тоді, коли запихають його в нішу.

— Ти одружений?

— Був. Ми з Гертрудою розлучилися багато років тому, наша донька живе в інтернаті; сподіваюсь, останній рік свого навчання в школі вона проведе не там, а переїде до мене.

Тепер уже я чекав, чи скаже Ганна що-небудь. Але вона мовчала.

— Я заберу тебе наступного тижня, гаразд?

— Гаразд.

— Тихенько чи можна трохи гучніше та веселіше?

— Тихенько.

— Що ж, заберу тебе зовсім тихо, без музики й без шампанського.

Я підвівся, встала і вона. Ми дивились одне на одного. Двічі продзеленчало, і решта жінок уже зайшли до будинку. Її очі знову немов обмацували моє обличчя. Я пригорнув її, але відчував її як щось несправжнє.

— Щасливо, хлопче.

— Тобі теж.

Отож ми попрощалися ще раніше, ніж мали розстатися в будинку.

9

Наступний тиждень був надто завантажений. Я вже не знав, чи я опинився в цейтноті тільки з доповіддю, над якою працював, чи й сам себе придушив тягарем роботи й намаганням домогтися успіху.

Думки, з якими я почав роботу над доповіддю, нікуди не годилися. Коли я заходився аналізувати їх, там, де я сподівався сенсу й закономірності, я натрапляв то на одну випадковість, то на іншу. Замість примиритися з цим, я, заклопотаний, затятий, переляканий, досліджував далі, немов не тільки мої думки про реальність, а й сама вона мала гандж, і був ладен викривити, роздути або зрізати результати своїх досліджень. Мене опанував незвичайний неспокій, щоправда, я засинав, вкладаючись пізно в ліжку, та через кілька годин уже прокидався й не міг склепити повік, аж поки таки підводився і знову читав або писав.

Робив я і все потрібне, готуючись до звільнення Ганни. Обставив її квартиру меблями від «Ікеа», купив ще зо дві старі шафи, попередив про прихід Ганни швачку-грекиню й поприносив найновішу інформацію про можливі види соціальної та освітньої допомоги. Накупив харчів, розставив книжки на полиці, повісив картини. Запросив садівника, той доглянув садочок, що підступав до тераси навколо житлової кімнати. Отак готуючись, я теж був страшенно заклопотаний і затятий: мені було вже задосить і клопоту, й переживань.

Але цього всього було якраз досить, щоб не думати про візит до Ганни. Лиш іноді, коли я вів машину, або, втомлений, сідав за письмовий стіл, або лежав у ліжку, не маючи змоги заснути, або був у Ганниній квартирі, думки про той візит брали гору й підступали спогади. Я бачив її на лаві з поглядом, спрямованим на мене, бачив її в басейні з обличчям, зверненим до мене, і знову відчував, що я зрадив її, завинив перед нею. Але я знов обурювався цим почуттям і звинувачував її, вважав, що вона дуже легко й просто відкрутилася від своєї провини. Каже, ніби тільки мертві можуть вимагати звіту, зводить провину і розплату лише до кепського сну і страшних сновидь, — що тут лишається живим? Та думав я, звісно, не про живих, а про себе. Хіба я не можу й собі вимагати звіту від неї? Що ж мені лишилося?

Після обіду напередодні того дня, коли Ганну мали звільнити, я зателефонував до в'язниці. Спершу розмовляв із начальницею.

— Знаєте, я трохи занепокоєна. Нікого, хто просидів так довго у в'язниці, звичайно не випускають, перше ніж він кілька годин, а то й цілий день погуляє за межами в'язниці. А фрау Шміц відмовилася від такої прогулянки. Завтра їй доведеться нелегко.

Потім мене з'єднали з Ганною.

— Подумай, як нам провести завтрашній день. Може, хочеш одразу до себе додому, чи, може, в ліс або на річку?

— Я подумаю. А ти й досі все наперед плануєш, еге ж?

Ці слова розсердили мене. Я завжди дратувався, коли мої подружки часом казали мені, що я не досить безпосередній, занадто багато думаю головою, а не серцем.

З моєї мовчанки Ганна зрозуміла, що я розсердився, і засміялася:

— Хлопче, не сердься, я й не думала ображати тебе.

Після довгих літ я побачив Ганну на лаві вже як літню жінку. Вона скидалась на літню жінку, й від неї тхнуло як від літньої жінки. Але я геть не звернув уваги на її голос. Її голос був зовсім молодий.

А наступного ранку Ганну знайшли вже мертвою. Вона повісилась на світанку.

Коли я приїхав, мене провели до начальниці. Я вперше побачив її — невеличку худеньку жінку з темно-русими косами і в окулярах. Вона здавалась непоказною, аж поки починала говорити — з силою і теплом,

завзятими очима й енергійними рухами рук. Запитала мене про вчорашню телефонну розмову й про зустріч минулого тижня. Чи я ні про що не здогадувався, чи мене ніщо не стривожило? Я заперечив. Не було й ніяких здогадів і тривог, які я міг неусвідомлено згнітити.

— Звідки ви знаєте її?

— Ми жили по сусідству.

Вона пильно подивилася на мене, і я збагнув, що треба сказати щось іще.

— Ми жили по сусідству, познайомились і приятелювали. А як студент я був замолоду на процесі, коли її засудили.

— Чому ви прислали касети фрау Шміц?

Я промовчав.

— Ви знали, що вона була неписьменна, так? Звідки ви знали?

Я стенив плечима. Я не розумів, чому її мають обходити наші стосунки з Ганною. Сльози здушили мені груди, і я боявся, що не зможу говорити. Я не хотів плакати перед нею.

Вона, звичайно, посмітилася, в якому я стані.

— Ходімо зі мною, я вам покажу камеру фрау Шміц.

Вона пішла вперед, проте обернулася до мене, щоб розповісти мені щось і пояснити. Отут терористи вчинили замах, ось швацька майстерня, де працювала Ганна, отут Ганна колись влаштувала сидячий страйк, аж поки скасували скорочення видатків на бібліотеку, отут прохід до бібліотеки. Перед камерою вона зупинилася.

— Фрау Шміц не спакувалася. Ви побачите камеру такою, якою вона була за її життя.

Ліжко, шафа, стіл і стілець, на стіні над столом полиця, а в кутку за дверима умивальник та унітаз. Замість вікна склоблоки. Стіл був чистий. На полиці стояли книжки, будильник, ганчір'яний ведмедик, дві склянки, розчинна кава, бляшанка від чаю, касетний магнітофон, а в двох нижніх шухлядках мої касети.

— Вони тут не всі, — стежила за моїм поглядом начальниця. — Фрау Шміц завжди давала деякі касети службі допомоги сліпим в'язням.

Я підійшов до полиці. Примо Леві, Елі Візель, Тадеуш Боровський, Жан Америкі — література жертв поряд з біографічними нотатками Рудольфа Геса, розповідь Ганни Арендт про Айхмана в Єрусалимі, науковими працями про концтабори.

— Ганна читала їх?

— Вона завжди продумано замовляла книжки. Я ще багато років тому була змушена дістати для неї загальну бібліографію праць про концентраційні табори, а потім, рік чи два тому, попросила дібрати для неї назви книжок про жінок у концтаборах — в'язнів та охоронців. Я написала до Інституту сучасної історії, й мені вислали звітти окрему бібліографію. Відколи фрау Шміц навчилася читати, вона одразу почала читати про концтабори.

Над ліжком висіло чимало невеличких вирізок і нотаток. Я став навколiшки на ліжко і взявся читати. То були цитати, вірші, невеличкі повідомлення, навіть кулінарні рецепти, що їх Ганна занотувала або вирізала, як і картинки, з газет і часописів. «Весна стрічки свої блакитні знов розпускає у повітрі», «Тіні хмар літають над ланами» — всі вірші були сповнені захвату перед природою й тугою за нею, а картинки зображували ясний весняний ліс, завітчані луки, осіннє листя й поодинокі дерева, вербу над струмочком, вишню зі стиглими червоними ягодами, жовті й жовто-гарячі восени каштани. На одному газетному фото були зображені в темних строях літній чоловік і молодик, які подавали один одному руки, і в молодика, що схилився перед літнім добродієм, я впізнав себе. Я тоді закінчував гімназію, і на випуску директор нагородив мене премією. Це було давно вже по тому, як Ганна виїхала з міста. Невже вона, не вмівши читати, передплачувала тоді місцеву газету, в якій і з'явилося фото? Хай там як, їй довелося докласти великих зусиль, щоб дізнатися про фото й дістати його. Може, й на процесі вона вже мала його, тримала з собою? Сльози знову здушили мені груди.

— Вона навчилася читати завдяки вам. Ходила в бібліотеку і брала книжки, записані на касетах, і стежила за тим, що чула, слово в слово, речення за реченням. Магнітофон не міг витримати, що його стільки разів вмикають і вимикають, крутять уперед і назад, і раз по раз ламався, його щоразу доводилось лагодити, а оскільки для цього був потрібний дозвіл, я нарешті здогадалася, що робить фрау Шміц. Спершу вона не хотіла казати, та коли почала писати й попросила в мене книжку з рукописними шрифтами, вже було годі приховати що-небудь. Вона дуже пишалася, що навчилася, і хотіла поділитися своєю радістю.

Поки вона говорила, я й далі стояв навколiшки, прикипівши очима до картинок та нотаток, і на силу тамував слези. А коли повернувся й сів на ліжку, начальниця сказала:

— Вона так сподівалася, що ви напишете їй. Вона отримувала пошту тільки від вас, і, коли роздавали пошту й вона запитувала: «А мені немає листа?» — то мала на увазі не бандероль із касетами. Чому ви ніколи не писали їй?

Я знову мовчав. Я б не міг говорити, а тільки затирався б і плакав.

Начальниця підступила до полиці, взяла бляшанку від чаю, сіла поряд зі мною й дістала з кишені свого костюма згорнений аркуш.

— Вона лишила мені листа, своєрідний заповіт. Я прочитаю вам те, що стосується вас.

Начальниця розгорнула аркуш.

«У бузковій бляшанці від чаю є трохи грошей. Дайте їх Мікаелеві Бергу: разом із сімома тисячами марок, що лежать в ошадкасі, він повинен передати їх доньці, що разом з матір'ю пережила пожежу в церкві. Хай вона вже вирішує, куди їх подіти. І скажіть йому, що я вітаю його».

Отже, Ганна не лишила мені ніякої записки. Може, хотіла образити мене? Чи покарати? Чи її душа була така втомлена, що вона могла зробити й написати тільки найнеобхідніше?

— Якою була вона ці всі роки, — я зачекав, аж поки спромігся говорити далі, — і якою була вона в останні дні?

— Упродовж багатьох років вона жила тут, не, мов у монастирі. Немов вона доброхить подалася сюди, добровільно скорилася тутешнім порядкам і немов монотонна робота правила їй за своєрідну медитацію. Інші жінки, з якими вона була приятна, хоч і зберігала дистанцію, дуже поважали її. Ба більше, вона мала авторитет із нею радились, коли виникала якась проблема, а коли їй доводилося стати свідком суперечки, жінки завжди погоджувалися з її постановою. Вона подалася лише кілька років тому. Вона завжди доглядала себе, попри свою міцну статуру, була струнка й дотримувалася скрупульозної, дбайливої охайності. А тоді стала забагато їсти, рідко вмиватися, погладшала, від неї почало тхнути. Але при цьому аж ніяк не видавалася нещасливою чи незадоволеною. Власне, було таке враження, ніби перебування в монастирі вже не задовольняє її, ніби в монастирі забагато товариства й балачок і вона повинна втекти ще далі, в самотню келію, де її вже ніхто не бачить і де зовнішній вигляд, одяг і запах уже не мають значення. Ні, слова, мовляв, вона подалася, неточні. Вона по-новому визначила своє місце, і то способом, що відповідав її вдачі, але вже не справляв враження на решту жінок.

— А в останні дні?

— Була як і завжди.

— Я можу побачити її?

Начальниця кивнула головою, але сиділа й далі.

— Чи може людині світ за роки ув'язнення стати таким нестерпним? Що вона радше накладе на себе руки, ніж знову повернеться у світ зі свого монастиря й самотності?

Вона повернулася до мене:

— Фрау Шміц не написала, чому вона наклала на себе руки. А ви не кажете, що сталося між вами і що, можливо, посприяло тому, що напередодні дня, коли ви мали забрати фрау Шміц, вона наклала на себе руки.

Начальниця згорнула аркуш, застромила в кишеню, підвелась і розправила спідницю.

— Знаєте, мене вразила її смерть, і тієї миті я розгнівалася і на фрау Шміц, і на вас. Але ходімо.

Вона знову пішла вперед, цього разу вже мовчки. Ганна лежала у відділі для хворих у вузькій кімнаті. Нам якраз вистачило місця, щоб стати між стіною і ношами. Начальниця відгорнула простирадло.

Ганні обв'язали голову хусткою, щоб підтримати підборіддя, поки захолоне тіло. На обличчі не було видно ні муки, ні примирення. Воно видавалося застиглим і мертвим. Коли я придивився пильніше, на мертвому обличчі проступило живе, на старому – молоде. Отак, напевне, й зі старими подружжями, думав я. Для дружини в літньому чоловікові завжди зберігається юний, а для нього – краса і звабливість молодої жінки в старенькій бабці. Чому я не бачив свідчень цієї краси тиждень тому?

Я не повинен був плакати. Коли начальниця запитально глянула на мене, я кивнув головою, і вона знову закрила простирадлом обличчя Ганни.

11

Лише восени я виконав Ганнине доручення. Та донька жила в Нью-Йорку, і я скористався конференцією в Бостоні, щоб відвезти їй гроші: чек, виписаний на суму, що лежала на ощадкнижці, і бляшанку від чаю з готівкою. Я писав їй листа, назвався істориком права і згадав про процес. Я був би вдячний, якби мав нагоду поговорити з нею. Вона запросила мене на чай.

З Бостона до Нью-Йорка я їхав потягом. Ліси пишалися бурим, жовтим, жовто-гарячим, пурпурним і багровим листом, пломеніли багрянцем клени. Мені спали на гадку картини осені в Ганниній камері. Коли гуркіт коліс і похитування вагона зморили мене, мені приснилися Ганна і я в будиночку серед барвистих осінніх пагорбів, між якими мчав потяг. Ганна була старша, ніж тоді, коли ми познайомились, але молодша, ніж тоді, коли побачилися знову, старша за мене, вродливіша, ніж давніше, і з літами ще поважніша у своїх рухах і природніша у своєму тілі. Я бачу, як вона вийшла з машини з торбинками та пакунками в руці, бачу, як пройшла через сад до будиночка, поставила торбинки і ступила переді мною на сходи. Туга за Ганною була така нездоланна, що завдавала мук. Я боронився від тієї туги, повставав проти неї, кажучи, що вона анітрохи не відповідає моїй і Ганниній реальності, реальності наших літ, наших життєвих обставин. Як може Ганна, не розмовляючи англійською, жити в Америці? Та й машину вона не вміє водити.

Я прокинувся і знов усвідомив, що Ганна мертва. Усвідомив і те, що туга тільки пов'язана з нею, але не стосується її. То була туга за рідним краєм, бажання повернутися туди.

Донька жила в Нью-Йорку на вуличці поблизу Центрального парку. Обабіч тягнулися низки старих будинків із потьмянілого піщанику, сходи з такого самого каменю вели на другий поверх. Це створювало досить сильне враження: звичайні старі будинки, майже однаковісінькі фасади, сходи за сходами, дерева, посаджені тільки нещодавно на однаковій відстані одне від одного, з кількома жовтими листками на голому гіллі.

Донька подала чай перед великим вікном, звідки в прямокутнику двору виднів садочок: де зелений, де строкатий, а де тільки купа сміття. Тільки-но ми сіли, налили чаю, вкинули цукор, заколотили, як вона перейшла з англійської мови, якою привітала мене, на німецьку.

— Що привело вас до мене? — запитала вона не те що приязно і не те що неприязно; її тон був найбезвиразніший. Про цю безвиразність у ній свідчило геть усе: поведження, жести, одяг. Її обличчя, здавалось, не має ніякого віку. Саме такими стають підтягнуті обличчя. Але, можливо, воно застигло внаслідок ранніх страждань, ще на процесі я марно намагався роздивитись її обличчя.

Я розповів їй про Ганнину смерть і доручення.

— Чому я?

— Напевне, тому, що вижили тільки ви.

— І що мені з ними робити?

— Усе, що видасться вам за доречне.

— І фрау Шміц таким чином будуть відпущені гріхи?

Спершу я хотів заперечити, але Ганна і справді багато вимагала. Роки ув'язнення мали стати не тільки накинутим покаранням, — Ганна прагнула надати їм певного сенсу й хотіла мати визнання за таке розуміння їх. Я їй сказав про це.

Донька похитала головою. Я не знав, чи вона відкидає мою інтерпретацію, чи відмовляє Ганні в тому визнанні.

— А ви не можете тільки визнати, водночас не відпускаючи гріхів?

Вона засміялася:

— Ви цього хочете, правда? Які, власне, були ваші стосунки?

На мить я завагався.

— Я був її читцем. Це почалося, коли мені виповнилось п'ятнадцять, і тривало, поки вона сиділа у в'язниці.

— А як ви...

— Я посилав їй касети. Фрау Шміц майже все своє життя була неписьменна і лиш у в'язниці навчилася читати й писати.

— Чому ви робили це все?

— У нас, коли я мав п'ятнадцять років, був зв'язок.

— Тобто ви спали з нею?

— Так.

— Яка брутальна була та жінка! Як ви витримали, якщо вона вас від п'ятнадцяти років... Та ні, ви ж самі сказали, що знову почали їй читати, коли вона сиділа у в'язниці. Ви були коли-небудь одружені?

Я кивнув головою.

— І шлюб був короткий і нещасливий, ви вже ніколи не оженились удруге, а дитина, якщо вона була, в інтернаті.

— Така доля спіткала тисячі людей, і фрау Шміц тут ні до чого.

— А під час ваших контактів з нею в останні роки ви коли-небудь мали відчуття, що вона усвідомлює, що заподіяла вам?

Я стелю плечима:

— Принаймні вона знала, що заподіяла іншим у таборі й під час переходу. Вона не тільки сказала мені про це, а й докладно вивчала цю тему в останні роки у в'язниці.

Я переповів усе, що почув від начальниці в'язниці.

Моя співрозмовниця підвелася й широкими кроками заходила по кімнаті:

— І скільки ж там грошей?

Я підійшов до вішалки, де лишив свій портфель, і приніс чек та бляшанку від чаю.

— Ось.

Вона глянула на чек і поклала його на стіл. Відкрила бляшанку, висипала все з неї, знову закрила й тримала в руці, пильно на неї дивлячись.

— Як я була мала, я теж мала бляшанку від чаю, де складала свої скарби. Не таку, як ця, хоч і тоді вже були бляшанки для чаю, а з кириличним шрифтом, а напис на покритті був не надрукований, а вдавлений. Я взяла її з собою в табір, а там її потім украли.

— А що в ній було?

— Що завгодно. Один кучерик з нашого пуделя, квитки в оперу, куди водив мене на виставу батько, якийсь перстень, десть знайдений чи здобутий, але бляшанку вкрали не через те, що лежало в ній. Сама бляшанка і те, що можна зробити з неї, мали в таборі величезну вартість.

Вона поставила бляшанку на чек.

— У вас є якась пропозиція про використання грошей? Коли дати їх на щось пов'язане з голокостом, це буде немов відпуском гріхів, а відпускати їх я не можу й не хочу.

— Дайте неписьменним, що хочуть навчитися читати й писати. Напевне ж, є некомерційні фонди, організації, товариства, яким можна пожертвувати гроші.

— Звичайно, є.

Жінка замислилась.

— Може, є й такі єврейські організації?

— Не сумнівайтесь: коли є організації, присвячені чому-небудь, серед них є і єврейські організації. І все-таки неписьменність — аж ніяк не єврейська проблема.

Вона підсунула до мене чек і гроші.

— Зробімо ось що. Дізнайтесь, які є, тут чи в Німеччині, єврейські організації для боротьби з неписьменністю, й перекажіть гроші на рахунок організації, яка вам видасться найсолідніша. Навіть можете, — засміялася вона, — якщо визнання має таку вагу, переказати гроші від імені Ганни Шміц.

Вона знову взяла в руки бляшанку:

— А її я беру собі.

12

Тим часом збігло цілих десять років. У перші роки після смерті Ганни мене мучили давні питання, чи я зрікся її і зрадив, чи впала на мене провина через те, що любив її, чи повинен був я і як саме відкаснутися, відмовитись від неї. Інколи я запитував себе, чи лежить на мені тягар відповідальності за її смерть. А інколи я був лютий на неї за те, що вона заподіяла мені. Та згодом та лютість стала безсилою, а питання втратили вагу. І те, що я робив і чого не зробив, і те, що вона заподіяла мені, це все тепер стало моїм життям.

Намір описати історію моїх стосунків із Ганною виник у мене невдовзі по її смерті. Відтоді я не раз переписував у голові нашу історію, щоразу трохи по-іншому, щоразу з новими образами, новими фрагментами дій і думок. Отож поряд із варіантом, який я написав, було й чимало інших. Доказ, що написаний варіант правильний, полягає в тому, що він написаний, а решта варіантів не написані. Написаний варіант прагнув бути написаним, а решта варіантів — ні.

Спершу я хотів написати нашу історію, щоб звільнитися від неї. Але, коли я мав таку мету, спогади не квапились мені на допомогу. Потім я помітив, як наша історія вислизає від мене, і, записуючи, я прагнув затримати її, але навіть так не міг привабити спогадів. Кілька років тому я дав спокій нашій історії. Я примирився з нею. І тоді вона повернулася до мене. Деталь за деталлю, і поєднані, зібрані, спрямовані так, що вже не засмучували мене.

Що за сумна історія, думав я довгий час. Це не означає, ніби тепер я думаю, що вона щаслива. Я думаю, що вона правдива, і тому питання, сумна вона чи щаслива, не має ніякого значення.

Принаймні я так думаю тоді, коли просто думаю про неї. А якщо я все-таки почуваюся скривдженим і оживають знову колишні пережиті кривди, якщо почуваюсь винним, — коли повертається колишнє чуття провини, — то в сьогоднішній тузі та смуткові я відчуваю тугу і смуток давнини. Верстви нашого життя так тісно прилягають одна до одної, що в пізнішому ми завжди натрапляємо на попереднє, і то не як на щось закінчене й завершене, а як на сучасне і живе. Я розумію це. А проте інколи така ситуація видається мені нестерпною. Напевне, я написав про нашу історію все-таки тому, що хотів звільнитися від неї, навіть якщо не міг її позбутися.

Ганнині гроші, повернувшись із Нью-Йорка, я одразу переказав від імені Ганни Шміц Jewish League Against Illiteracy, Єврейській лізі боротьби з неписьменністю. Я отримав коротенького, написаного на комп'ютері листа, яким ця Єврейська ліга подякувала пані Шміц за її пожертву. З тим листом у кишені я пішов на цвинтар, де поховано Ганну. То був перший і єдиний раз, коли я прийшов на її могилу.